

บทที่ ๒

บารมีและลักษณะของธรรมสมังคี

๒.๑ ความหมาย ลักษณะ และประเภทของบารมี

๒.๑.๑ ความหมายของบารมี

คำว่า “บารมี” ตรงกับคำว่า “ปารมี” ในภาษาบาลี มีผู้ให้ความหมายไว้หลายนัย พจนานุกรมบาลี-ไทยของ ป. หลงสมบุญ ให้รูปวิเคราะห์ไว้ว่า

ปารมี (อิตฺ) คุณสมบัติเป็นเครื่องถึงฝั่ง, คุณสมบัติเป็นผู้แสวงหาความดี พึงยินดีด้วยความเอื้อเฟื้อก่อน, คุณสมบัติเป็นเหตุบรรลุ, คุณชาติอันจักให้ถึงซึ่งฝั่ง, คุณชาติมีประโยชน์อย่างยิ่ง, ความรักษาคุณให้เจริญ, ความให้คุณเต็มที่, ความเต็มเปี่ยม, ความบริบูรณ์, บารมี (คุณความดีที่ได้บำเพ็ญมา, คุณสมบัติที่ทำให้ยิ่งใหญ่). วิเคราะห์ ปรม อคิฉจติ ปาปุนาติ เอตยาติ ปารมี. ป อา บทหน้า รม ชาติ อี ปัจจัย. ปรม เป็นนามธาตุ (นามที่ใช้เป็นธาตุ) ที่จะตั้งนามธาตุเป็น อา เป็น ปารมี ก็มี. ปาร์ อีธาตุ อาเทคนิคคิดเป็น ม.^๑

ในพระราชนิพนธ์เรื่อง “ทศปารมีในพุทธศาสนาเถรวาท” ซึ่งเป็นวิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๔ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงยกอุปสรรคของคำว่า “บารมี” มาวิเคราะห์ถึงความหมายและที่มาไว้ถึง ๘ นัย ผู้วิจัยขออนุญาตมาลงไว้ ๓ นัย ที่เห็นว่าใกล้เคียงและตรงประเด็นกับความหมายที่ใช้กันอยู่ในภาษาไทยดังนี้

๑. ศัพท์ “ปรม” แปลว่า ผู้เป็นเลิศ ปารมี แปลว่า ภาวะหรือการกระทำของผู้เป็นเลิศ ดังคำอธิบายว่า “ทานสীลาทิกุณวิเสสโยเคน สดุดุตตมตยา ปรมา มหาสดุดา โพรสตุตา, เตสฺ ภาวโ กมมฺ วา ปารมี ทานาทิกิริยา” แปลว่า พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย คือพระมหาสัตว์ทั้งหลาย ได้ชื่อว่า ปรมะ (เป็นเลิศ) ในหมู่สัตว์ทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยคุณวิเศษมีทานและศีล เป็นต้น ภาวะหรือการกระทำของพระโพธิสัตว์เหล่านั้น มีการทำความดี มีทานเป็นต้น เรียกว่า บารมี”

^๑ ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมบาลี-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๙), หน้า ๔๐๔.

๒. ศัพท์ “ปรม” มาจากกิริยา ปุเรติ ซึ่งเป็นเหตุกัตตุวากของธาตุปุรุ แปลว่า ยังให้เต็ม พระโพธิสัตว์ คือผู้ทำให้เต็ม (ปุโรโก) หรืออาจแปลเป็นผู้รักษา (पालโก) คุณทั้งหลาย มีทานเป็นต้น “ปารมี” คือภาวะหรือการกระทำของท่านผู้นี้ ดังคำอธิบายในคัมภีร์ว่า “ปุเรตีติ ปรโม, ทานาทินิ คุณานํ ปุโรโก ปาลโก จาติ โพธิสโต ปรมสฺส อโย, ปรมสฺส วา ภาโว กมมํ วา ปารมี ทานากิริยาว” แปลว่า “บุคคลใด ย่อมบำเพ็ญ บุคคลนั้นชื่อว่าผู้บำเพ็ญ (ปรมะ) บุคคลผู้ยังให้เต็มและผู้รักษาคุณทั้งหลายมีทานเป็นต้น คือพระโพธิสัตว์ บุคคลนั้นชื่อว่า ปรมะ กิริยานี้ของพระปรมะกิติ หรือภาวะของพระปรมะนั้น หรือกรรมของท่านกิติ ชื่อว่า บารมี ได้แก่ การทำความดี มีทานเป็นต้น”
๓. ศัพท์ “ปรม” มาจาก ปริ รจติ แปลว่า สูงกว่า, อื่น รจติ แปลตามรูปศัพท์ว่า ย่อมร้อย ในที่นี้ตรงกับคำว่า พนฺธิ แปลว่าย่อมผูก พระมหาสัตว์ชื่อว่า “ปรม” คือ บุคคลผู้ร้อยหรือผูก ซึ่งสัตว์ ที่สูงกว่าไว้ในตน ด้วยการประกอบเข้ากับคุณสมบัติพิเศษ และบารมีหรือภาวะการกระทำของพระมหาสัตว์องค์นั้น ดังคำอธิบายว่า “ปริ สตุตํ อตุตฺติ รจติ พนฺธิ คุณวิเสสโยเคน” แปลว่า “บุคคลใด ย่อมร้อย หรือย่อมผูกพันซึ่งความดีในตน เพราะการประกอบด้วยคุณวิเศษ (บุคคลนั้นชื่อว่าปรมะ)”^๒

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์ไว้ในธรรมวิภาคปริเฉทที่ ๒ ว่าศัพท์ว่า “บารมี” สันนิษฐานว่าออกจากศัพท์ ปรม แปลว่าคุณสมบัติ หรือปฏิบัติอันยอดเยี่ยม ท่านพรรณนาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ได้ทรงบำเพ็ญมาแต่ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อบารมีเหล่านี้เต็มจึงได้ตรัสรู้^๓

ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มีหลายพระสูตรที่กล่าวถึงความหมายของบารมี ในที่นี้จะยกนำมากล่าวเฉพาะสการวสูตรเท่านั้นที่ใช้คำว่า บารมี ในความหมายว่าเป็นเลิศถึงที่สุดในพระพุทธานุสสา ในสการวสูตรหรือสังการวสูตรในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมนิกาย กัถา

^๒ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, วัดบวรนิเวศวิหาร วัดญาณสังวราราม ในพระบรมราชูปถัมภ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ถวายเนื่องในมหามงคลวโรกาส ฉลองพระชนมายุ ๓๖ พรรษา สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๓๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๙-๑๐.

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๙.

อธิบายว่า บารมี คือความเป็นเลิศ เป็นที่สุดแห่งอภิญญาในทิวธรรม ดังที่พระพุทธองค์ตรัสกับ
ภราทวาชะ ว่า

ภราทวาชะ เรากล่าวความต่างกันแห่งสมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ถึงบารมีขั้นสุดท้าย
เพราะรู้ยิ่งในปัจจุบัน แม้จะปฏิญญาอาทิพรหมจรรย์ได้ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งเป็น
ผู้ฟังตามกันมา เพราะการฟังตามกันมานั้นจึงเป็นผู้ถึงบารมีขั้นสุดท้าย เพราะรู้ยิ่งใน
ปัจจุบันจึงปฏิญญาอาทิพรหมจรรย์ เหมือนพราหมณ์ทั้งหลายผู้ทรงไตรเพท หนึ่ง มีสมณ
พราหมณ์พวกหนึ่งเป็นผู้มีบารมีขั้นสุดท้ายเพราะรู้ยิ่งในปัจจุบัน จึงปฏิญญาอาทิ
พรหมจรรย์ เพราะเพียงแต่ความเชื่ออย่างเดียว เปรียบเหมือนพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็น
นักตรรกะ เป็นนักอภิปรัชญา มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งรู้ธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งเองใน
ธรรมทั้งหลายที่ไม่ได้ฟังตามกันมาก่อน มีบารมีขั้นสุดท้ายเพราะรู้ยิ่งในปัจจุบันจึง
ปฏิญญาอาทิพรหมจรรย์

ในสมณพราหมณ์เหล่านั้น สมณพราหมณ์เหล่าใด รู้ธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ใน
ธรรมทั้งหลายที่ไม่ได้ฟังตามกันมาก่อน มีบารมีขั้นสุดท้ายเพราะรู้ยิ่งในปัจจุบัน จึง
ปฏิญญาอาทิพรหมจรรย์ บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น เราก็คนหนึ่ง^๔

จากข้อความที่ยกมาแสดงให้เห็นว่าสมณพราหมณ์ทุกคนล้วนบรรลุความเป็นเลิศ
ตามลัทธิของตนในคำว่า “ทิวธรรมมาภิญญาโวลานปรามิปปตฺตา” ผู้ถึงแล้วซึ่งความเป็นเลิศคือ
ถึงความเป็นที่สุดแห่งอภิญญา ในพระสูตรนี้ อภิญญาโวลานหมายถึงที่สุดแห่งความรู้ ผล
สุดท้าย ผลเลิศที่สุดตามคติของพราหมณ์แต่ละนิกายมิได้หมายถึงผลสุดท้ายทาง
พระพุทธศาสนา เห็นได้จากการที่พระพุทธองค์ตรัสถึงสมณพราหมณ์ว่าเพราะเป็นผู้เรียนฟังกัน
มาตามคัมภีร์เหมือนกับผู้ที่รู้ไตรวิชาคือพระเวท ๓ และเพราะเป็นการตรึงตรองเอาเองซึ่งพระ
พุทธเจ้าไม่ทรงยกย่อง ทรงให้พิจารณาด้วยตนเอง

คัมภีร์อุปทานกล่าวถึงความหมายของคำว่า “บารมี” ตามที่ปรากฏในคัมภีร์อุปทาน
พุทธวงศ์ และจรียาปิฎกต่างจากความหมายในระดับต้น เพราะในคำว่าบารมี ในระดับต้น นี้
หมายถึง “ผลเลิศ” หรือ “ผลสุดท้าย” กลับหมายถึงคุณธรรมหลายอย่างที่พระโพธิสัตว์พึง
บำเพ็ญ เพื่อนำไปสู่การบรรลุพระโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรืออาจจะกล่าวได้ว่าเป็น
หนทางไปสู่ผลสุดท้ายคือพระโพธิญาณ และหนทางนี้ไม่ใช่หนทางที่ใครจะปฏิบัติก็ได้ แต่เป็น
หนทางเฉพาะพระโพธิสัตว์ ในจรียาปิฎกพระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศว่าพระองค์เป็น ธรรมราชา
ผู้สมบูรณ์ด้วยบารมี ๓๐ ทศและได้ทรงอธิบายกว้าง ๆ ว่า

ได้เสวยทุกข์และสมบัตินามากมายหลายอย่าง เราได้ให้ทานที่ควรให้ บำเพ็ญศีลโดยหา
เศษมิได้ ถึงเนกขัมมบารมีแล้ว จึงบรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด

^๔ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๗๔//๖๐๐.

เราสอบถามบัณฑิตทั้งหลาย ทำความเพียรอย่างอุกฤษฏ์ ถึงขั้นดีบารมีแล้ว จึงบรรลุ
สัมโพธิญาณอันสูงสุด

เรากระทำอธิฐานอย่างมั่นคง ตามรักษาสัจจวาจา ถึงเมตตาบารมีแล้ว จึงบรรลุ
สัมโพธิญาณอันสูงสุด

เราเป็นผู้มีจิตเสมอในลาภและความเสื่อมลาภ ในยศและความเสื่อมยศ ในความนับ
ถือและการดูหมิ่นทั้งปวงแล้ว จึงบรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด^๕

จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า “บารมี” ได้เปลี่ยนความหมายจากความเป็นเลิศที่สุด
ในการปฏิบัติธรรม คือการพ้นอาสวะทั้งปวง มาเป็นธรรมที่พึงบำเพ็ญปฏิบัติให้ถึงที่สุด เพื่อจะ
ได้บรรลุสัมโพธิญาณอันอุดม ฉะนั้นถือว่ายังรักษาความหมายเดิมที่ว่า “ความเป็นเลิศ” อยู่
บ้าง คือความเป็นเลิศในเนกขัมมะคือการออกบวชหรือความปลื้ดตัวปลื้ดใจจากกาม ในขั้นดี คือ
ความอดทน ความทนทานของจิตใจ สามารถใช้สติปัญญา ความคุมตนให้อยู่ในอำนาจ เหตุผล
และแนวทางความประพฤติหรือการปฏิบัติที่ตั้งไว้ เพื่อจุดหมายอันชอบไม่ลู่อำนาจกิเลส เป็นต้น

คัมภีร์พุทธวงศ์กล่าวถึงบารมี ซึ่งมีรายละเอียดมากกว่าในอปทาน บารมีแต่ละอย่าง
นั้นมีลำดับการปฏิบัติแตกต่างกันเป็น ๓ ชั้น เรียกว่าบารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี รวม
ทั้งสิ้นเป็น ๓๐ บารมีด้วยกัน เพื่อแสดงประวัติของพระพุทธเจ้าในอดีตชาติ โดยเฉพาะเรื่องการ
บำเพ็ญทศบารมี อันท่านบำเพ็ญให้บริบูรณ์แล้วเป็นอย่างไร อุปบารมีเต็มเพียงใด ปรมัตถบารมี
เต็มเพียงใด พระพุทธเจ้าไม่ได้อธิบายแสดงความต่างของบารมีทั้ง ๓ ชั้น แต่ทรงอธิบายรวมกัน
ไป แม้ในที่อื่นโดยทั่วไปมักจะกล่าวถึงบารมีทั้งหมดโดยรวม อาจกล่าวได้ว่านอกจากจะใช้
คำว่าบารมี ในความหมายถึงคุณธรรม ๑๐ อย่าง คือ “บารมี” ที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญเพื่อการเป็น
พระพุทธเจ้าในอนาคตแล้ว คัมภีร์พุทธวงศ์ยังตีความหมายของบารมีว่า “เป็นเลิศ” เหมือนใน
คัมภีร์ระยะต้น ดังตอนที่พระพุทธเจ้าทรงเล่าถึงเมื่อทรงเป็นมาณพมีนามว่าโชติบาลตามลำดับ
ว่ามีวิชาความรู้ดังนี้

ครั้งนั้น เราเป็นมาณพมีชื่อปรากฏว่าโชติบาล คงแก่เรียน ทรงมนตร์ จบไตรเพท ถึง
ความสำเร็จในคัมภีร์ทำนายลักษณะและคัมภีร์อิติहाสะ เป็นผู้ฉลาดในวิชาดูพื้นที่
และอากาศ เป็นผู้ใช้วิชา ไม่มีทุกข์^๖

คัมภีร์จริยาปิฎกได้กล่าวถึงบารมีไว้มากมาย มีทั้งเหมือนและแตกต่างไปจากคัมภีร์
อปทานและพุทธวงศ์ ความคิดที่เหมือนกันคือบารมีเป็นพุทธกรรม คือธรรม ๑๐ อย่าง ซึ่ง
นำไปสู่การถึงพระโพธิญาณและเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต บารมีแต่ละอย่างแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น

^๕ ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๕.

^๖ ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๐-๑๑/๗๑๒-๗๑๓.

คือบารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี รวมกันมี ๓๐ อย่าง แต่ไม่มีคำอธิบายที่ชัดเจนเพียงแสดงให้เห็นถึงการบำเพ็ญบารมีโดยลำดับ คือจากการบำเพ็ญง่ายไปหาการบำเพ็ญยากขึ้น

ดังนั้น ความหมายของบารมีในจริยาปิฎกนี้ จึงหมายถึงการบำเพ็ญพุทธการกรรม หรือพุทธกรรม ๑๐ ให้ครบบริบูรณ์ แต่ไม่ได้กล่าวถึงความเป็นเลิศเหมือนในคัมภีร์ต่าง ๆ

ในฉกกุเทศปุคคัลบัญญัติ ในพระอภิธรรมปิฎก ถือว่าเป็นคัมภีร์อภิธรรมแรกสุด มีเนื้อความเกี่ยวกับระดับขั้นของบุคคลต่าง ๆ ोजनाตามแนวคัมภีร์อังคุตตรนิกาย มีข้อความว่า

บุคคลผู้ไม่ตรัสรู้ด้วยตนเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน และบรรลुสาวกบารมีจำพวก ๑ บุคคลผู้ไม่ตรัสรู้จะด้วยตนเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน แต่ไม่บรรลुสาวกบารมีจำพวก ๑^๗

สรุปได้ว่า คำว่าบารมี ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้นใช้ในความหมายคล้ายคลึงกัน คือหมายถึงความเป็นเลิศ แสดงว่าคำนี้มีการประกอบรูปศัพท์มาจากคำว่า “ปรม” แต่ความหมาย ที่ว่าเป็นเลิศนั้นได้ใช้แตกต่างกันในพระสูตรต่าง ๆ ๓ แบบ คือ

๑. ตามความหมายดั้งเดิมที่สุด บารมีหมายถึงความเป็นเลิศในอะไรก็ได้และเป็นคุณสมบัติของผู้ใดก็ได้ ไม่จำกัดว่าจะต้องเป็นความเป็นเลิศในทางพระพุทธศาสนา

๒. ต่อมาคำว่าบารมี ได้ใช้มากขึ้นในพระพุทธศาสนา แต่มีความหมายเพียงความเป็นเลิศในการปฏิบัติธรรมขั้นตอนหนึ่ง

๓. ในที่สุดความหมายของคำว่าบารมี ได้ขยายให้เจาะจงจำเพาะถึงความเป็นเลิศที่สุดในการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา คือการดับสิ้นแห่งอัสวกิเลสตั้งสำนวนที่ใช้ คือ อภิญาโณสานปารมิปตต

๒.๑.๒ ขั้นของบารมี

พุทธเจ้าตรัสไว้ในขุททกนิกายจริยาปิฎกว่า “การบำเพ็ญบารมีอันเป็นธรรมเครื่องบ่มพระโพธิญาณเหล่านี้ จัดเป็นบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐”^๘

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงการแบ่งระดับขั้นของการบำเพ็ญบารมี ว่าเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงการเลื่อนระดับขั้นของการทำความดี จากระดับปกติสามัญ จนถึงระดับสูงสุด ในบารมีทั้ง ๑๐ ประการนั้น แต่ละระดับขั้นของการบำเพ็ญออกเป็น ๓ ระดับ คือ “ขั้นบารมี” (บารมีสามัญหรือปกติธรรม) “ขั้นอุปบารมี” (บารมีระดับกลาง) และ “ขั้นปรมัตถบารมี” (บารมีระดับสูง) ดังนั้นเกณฑ์ในการแบ่งก็มีอยู่หลายวิธี ดังเช่นทานบารมี มีการแบ่งตามสิ่งที่สละตามภูมิธรรมและตามการปฏิบัติ แต่โดยทั่วไปมักจะแบ่งตามสิ่งที่สละดังนี้

^๗ อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๒/๑๔๖-๑๔๗.

^๘ ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖.

- ๑) ทานบารมีระดับสามัญ ได้แก่ทรัพย์สิน เงินทอง สมบัตินอกกาย
- ๒) ทานอุปบารมี ระดับรองหรือจนจะสูงสุด ได้แก่การเสียสละอวัยวะเป็นทาน
- ๓) ทานปรมัตถบารมี ระดับสูงสุด ได้แก่การเสียสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น^๙

เมื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีแล้ว จะพบว่าบารมีตามภูมิธรรมและการปฏิบัติ มีความแตกต่างกันดังนี้

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้ตรัสไว้ใน “ทศบารมีทศพิชราชธรรม” เกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีไว้ว่า ระดับการสร้างบารมีสามารถแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือโดยภูมิธรรมและการปฏิบัติ ดังนี้

๑. ตามภูมิธรรม “บารมี ” เป็นการสร้างคุณความดีในชาติต่าง ๆ เหมือนคนปกติทั่วไป มีดีบ้างชั่วบ้างคละเคล้ากันไป “อุปบารมี” เป็นการสร้างความดียิ่ง ๆ ขึ้นไป ความดีก็เริ่มจะสมบูรณ์ขึ้น “ปรมัตถบารมี” เป็นขั้นที่บารมีเต็มเปี่ยมจนสามารถบรรลุธรรมได้

๒. ตามการปฏิบัติ “บารมี ” เป็นการปฏิบัติปกติทั่วไป “อุปบารมี” เป็นการปฏิบัติโดยการปลีกตัวออกจากเครื่องผูกพันต่าง ๆ เช่นปลีกตัวออกจากเรือนไปรักษาศีลเป็นต้น “ปรมัตถบารมี” เป็นการปฏิบัติเมื่อปลีกตัวออกจากเรือนแล้วต้องบำเพ็ญเพียรทางจิตหรือที่เรียกว่าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนได้บรรลุธรรม จึงเรียกได้ว่าเป็นขั้นปรมัตถบารมี^{๑๐}

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระนิพนธ์เรื่อง “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ไว้ว่า เป็นเครื่องบ่มพระโพธิญาณ คือบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ สัจจบารมีย่อมมีในภพที่พระโพธิสัตว์เป็นสัณฺณทิต และมีจรรจาเป็นพญาปลาอยู่ในน้ำ อุปบารมีย่อมมีในภพที่พระโพธิสัตว์เป็นวิธูรบัณฑิต สุปรารถนิตผู้เป็นปราชญ์หนึ่งเรือให้ข้าม ไปด้วยความสัจ เป็นฤๅษีกัณฺหที่ปายนถอนพิษได้ด้วยคำสัจ เป็นพญาวานรข้ามกระแสน้ำคงคาได้ด้วยความสัจ ปรมัตถบารมี ย่อมมีในภพที่พระโพธิสัตว์เป็นพระราชานามว่าสุดโสสม รักษาสัจจะอันสูงสุด^{๑๑}

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๒๘), ข้อ ๓๒๕ หน้า ๒๔๐.

^{๑๐} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ทศบารมี ทศพิชราชธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖) , หน้า ๗๕ – ๗๖.

^{๑๑} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมี ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๗๕ - ๗๖.

๒.๑.๓ ประเภทของบารมี

บารมี มี ๑๐ เรียกว่า ทศบารมี หมายถึงคุณความดีที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญมาอย่างยิ่งยวดในสมัยที่ทรงเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ซึ่งเป็นบารมีสำคัญที่เป็นเหตุให้ได้ตรัสรู้ในเวลาต่อมา มี ๑๐ ประการ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา การบำเพ็ญคุณความดีที่จะถึงขั้นเป็นบารมีเป็นสิ่งที่ควรทำ ด้วยเจตนาและสัจจะที่มั่นคง เช่น พระมหาชนกทรงมีความเพียรว่ายน้ำข้ามทะเลแม้จะมองไม่เห็นทางรอด แต่ก็ไม่ทรงละความเพียร เพราะทรงเห็นว่าความเพียรเป็นเรื่องดี จึงเป็นวิริยบารมี พระเวสสันดรทรงให้ทานทุกอย่างที่มีคนมาขอ แม้จะทรงถูกลงโทษก็ไม่ทรงละทิ้งทานเพราะทรงเห็นว่าทานเป็นเรื่องดี จึงเป็นทานบารมี^{๑๒}

ต่อไปนี้จะกล่าวถึงความหมายและลักษณะของบารมีแต่ละข้อเป็นลำดับไป

๒.๑.๓.๑ ทานบารมี

๒.๑.๓.๑.๑ ความหมายของคำว่า “ทาน”

คำว่า ทาน เป็นภาษาบาลี คือคำว่า ทานํ แปลทับศัพท์ว่า ทาน ในไวยากรณ์ แสดงรากศัพท์ของ “ทาน” ว่า มาจาก ทา ธาตุ หมายถึง ให้ ลง ยุ บัณฑิตในนามกิตต์ สำเร็จรูปเป็น “ทาน”^{๑๓}

คัมภีร์ธาตุปิปปิกา ให้ความหมายคำว่า ทาน ไว้ว่า ความให้, ความบริจาค, ความบริสุทธิ์, ความชำระ, ความตัด, ความสิ้น, ความเสื่อม.^{๑๔} โดยมีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- ทียตีติ ทานํ การให้ (ทา ธาตุ ในความหมายว่า ให้ ยุ บัณฑิต แปลง ยุ เป็น อน)^{๑๕}

^{๑๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), คำวัด, หน้า ๒๙๔

^{๑๓} สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์วชิรภาค ภาคที่ ๒ อาขยาดและกิตต์, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๙๓.

^{๑๔} หลวงเทพคุณานุศิษฐ์ (ทวี ธรรมธัช ป.๙), ธาตุปิปปิกา หรือพจนานุกรม บาลี-ไทย แผนกธาตุ ประกอบด้วยหลักไวยากรณ์ชั้นสูง, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๙๐.

^{๑๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) รวบรวม-แปล, ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์แสงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๓๑๓, ดูเพิ่มเติมในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์วชิรภาค ภาคที่ ๒ อาขยาดและกิตต์, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๔๔๓.

- ทาน (ทา ทาเน+ยุ) ทานอุบาย, การให้, บรรณาการ, ทียเตติ ทานํ การให้ชื่อ ว่าทาน (อาเทศ ยุ เป็น อน, ลบ อ)^{๑๖}

พระอภิธรรมไตรปิฎก กถาวัตถุให้ความหมายของทานไว้ว่า การให้วัตถุสิ่งของที่ควรให้, การให้ความรู้ และการให้อภัยแก่คนหรือสัตว์อื่น ตามความหมายนี้คือ การงดเว้นจากเวรภัย ได้แก่การรักษาศีลมีการเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น การรักษาศีลเป็นการให้ทานอย่างหนึ่ง ถือเป็นการให้ที่ยิ่งใหญ่ เพราะเป็นการให้ความปลอดภัยในชีวิตแก่สัตว์ทั้งหลาย^{๑๗}

อรรถกถาให้ความหมายของคำว่า ทาน ว่า ความไม่โลภ ซึ่งประกอบด้วยเจตนาอันเป็นเหตุบริจาคทาน^{๑๘} จากเจตนา คือการให้ทานต้องมีเจตนาเป็นสำคัญ จึงจะสละสิ่งที่ให้ได้^{๑๙} สรุปความหมายตามคัมภีร์ ทาน คือการให้วัตถุสิ่งของ ความรู้ การให้อภัย โดยมุ่งถึงเจตนาเป็นสำคัญ

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ทานคือการให้สิ่งของที่บริสุทธิ์ ให้ธรรม หรือให้อภัยแก่คนที่ควรให้ เพื่อประโยชน์แก่คนอื่นด้วยความเต็มใจ โดยไม่หวังผลตอบแทน โดยเฉพาะการให้แก่ผู้อื่นที่มีคุณธรรมสูง ถือว่าเป็นการให้ที่ประเสริฐและเป็นการสละความเห็นแก่ตัว

๒.๑.๓.๑.๒ ประเภทของทาน

แบ่งการให้ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- ๑) อามิสทาน ให้สิ่งของ เพื่อบำรุงผู้อื่น ตั้งแต่บำรุงบุคคล คณะ และโลกทั้งสิ้น
- ๒) ธรรมทาน ให้การสั่งสอนแนะนำให้รู้จักประโยชน์โลกนี้และประโยชน์โลกหน้า แก่ผู้ที่ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏให้ความรู้ความเข้าใจในธรรมเบื้องต้นจนถึงปรมัตถธรรม ซึ่งเป็นเครื่องสนับสนุนให้ทำความดีจนได้รับประโยชน์สูงสุดคือพระนิพพาน
- ๓) อภัยทาน ให้ความปลอดภัย ไม่ต้องมีการอาฆาตผูกเวรแก่สัตว์ทั่วหน้าตั้งแต่เล็กที่สุดจนถึงใหญ่ที่สุด ทั้งที่เป็นบุคคล คณะ และรวมถึงคนที่เป็นมิตรและเป็นศัตรูแก่ตน^{๒๐}

^{๑๖} พระมหาสมปอง มุทิโต, ผู้แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๙๓.

^{๑๗} อภิ.ก. (บาลี) ๓๗/๔๘๐/๒๘๙-๒๙๐; อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๘๐/๕๐๙-๕๑๑.

^{๑๘} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๒๒; ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๙๒.

^{๑๙} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๔๑/๘๐; ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๓๗.

^{๒๐} ขุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓๕๒; ขุ.จริยา.อ. (ไทย) ๙/๓/๖๑๘, อธิบายใน พุทธทาสภิกขุ, เรื่องการ ทำงานพิมพ์เพื่อรักษาต้นฉบับเดิม พ.ศ. ๒๕๗๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท พี.เอ.ลิฟวิ่ง, ๒๕๒๔), หน้า ๕.

จะเห็นได้ว่า ใน ๓ ประเภทนั้น ประเภทแรกคือการให้วัตถุสิ่งของ หรืออีกนัยหนึ่ง เป็นของที่เห็นและจับต้องได้ ซึ่งอาจหมายถึงอวัยวะและชีวิตด้วย ประเภทต่อมาคือการให้ คำสั่งสอนแนะนำที่เป็นกุศล ซึ่งอาจเป็นเหตุให้ผู้รับธรรมทานเหล่านั้นได้รับประโยชน์สูงสุด คือพระนิพพาน ประเภทสุดท้ายคือการอภัยเป็นทาน เป็นการลดอกุศลจิต โดยเฉพาะโทสะหรือ การจองเวรได้มากที่สุด ทำให้จิตใจผู้ให้และผู้รับอ่อนโยนและเบาสบาย อภัยทานจัดเป็นธรรม ทานอย่างหนึ่ง คือให้ความสุขความเมตตาต่อสัตว์ ไม่ทำร้ายสัตว์ ไม่เบียดเบียนสัตว์ ทำให้สัตว์ เกิดความปลอดภัย เกิดความอบอุ่น ผู้ให้อภัยทานได้ ถือว่าเป็นคนประพาศเมตตาธรรมเป็นคน มีจิตใจสูงส่งเทียบเท่าพรหม

๒.๑.๓.๑.๓ อานิสงส์ของทาน

พระสูตรหลายสูตรด้วยกันที่ได้ระบุถึงอานิสงส์หรือผลของการให้ทานไว้ว่า การให้ ทานนั้นช่วยส่งเสริมความร่วมมือกันในทางสังคม เป็นวิธีการที่ดีที่สุดสำหรับเชื่อมช่องว่างทาง สังคมและทางเศรษฐกิจ สร้างความสามัคคีรักใคร่ในหมู่คณะ ส่งผลให้ประสบความสำเร็จ ดัง พระพุทธดำรัสว่า “ถ้าบุคคลตั้งความปรารถนาที่จะไปเกิดในสถานที่ใดสถานที่หนึ่ง หลังจากให้ ทานคือข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก และเครื่องประทีป แก่ สมณะหรือพราหมณ์ เขาจะบรรลุถึงความปรารถนานั้นได้ ถ้าเขาเป็นผู้มีศีล มิใช่เป็นผู้ทุศีล”^{๒๑} และทรงเน้นให้เห็นความสำคัญของผู้ที่ให้ที่เป็นทานบดี ก็พึงได้รับอนุเคราะห์จากพระอริยบุคคล ให้สมกับคุณความดีของตนที่ตนได้บำเพ็ญมา ดังพระพุทธดำรัสว่า

ทานบดี ย่อมได้รับความอนุเคราะห์ช่วยเหลือจากพระอรหันต์ และอานิสงส์ที่พึง ได้รับอื่น ๆ รวม ๗ ประการ คือ “๑. พระอรหันต์พึงอนุเคราะห์ทานบดี ๒. พึงเข้าไปหา ทานบดี ๓. พึงรับไทยทานของทานบดี ๔. พึงแสดงธรรมแก่ทานบดี ๕. กิตติศัพท์ทาน บดีพึงขจรไป ๖. ทานบดีเข้าไปยังสังคมใด ๆ พึงเป็นผู้แก้แค้นถ้าไม่ก่อเขิน และ ๗. คน มีศรัทธาเป็นทานบดี ยินดีให้ทานสม่าเสมอ หลังจากตายแล้ว พึงไปเกิดในสุคติโลก สวรรค์”^{๒๒}

จะเห็นได้ว่า ผลทานทั้ง ๗ ประการดังกล่าวนี้ ข้อที่ ๑-๖ เป็นผลทานที่เห็นอย่าง ประจักษ์ในปัจจุบัน และข้อที่ ๗ เป็นผลทานที่พึงได้รับในสัมปรายภพ ขณะเดียวกันพระสูตรนี้ ได้เน้นถึงผู้ที่มีศรัทธาเป็นผู้ให้ทานอย่างสม่าเสมอเท่านั้นที่จะเป็นผู้ได้รับผลหรืออานิสงส์ของ ทานอย่างแท้จริง และพระพุทธองค์ได้ตรัสถึงอานิสงส์ของทานในระดับพื้นฐานไว้อีก ๕ ประการ คือ

๑. ผู้ให้ทานย่อมเป็นที่รักที่พอใจของคนหมู่มาก

^{๒๑} อัง.อุฎก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๒๙๒.

^{๒๒} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๕๗/๑๐๙-๑๑๑.

๒. สัตบุรุษย่อมคบหาผู้ให้ทาน
๓. กิตติศัพท์อันงามของผู้ให้ทานย่อมขจรไป
๔. ผู้ให้ทานย่อมไม่ห่างเหินจากธรรมะ
๕. ผู้ให้ทานหลังจากตายแล้วย่อมเกิดในสุคติโลกสวรรค์^{๒๓}

จากอานิสงส์ของทานทั้ง ๕ ประการนี้ อานิสงส์ปัจจุบันคือ ผู้ให้ทานเป็นที่รักที่พอใจของคนทั่วไป มีคนดีเป็นเพื่อน มีชื่อเสียงในทางที่ดี เป็นคนดีของสังคม ส่วนอานิสงส์ที่พึงได้รับในภพหน้าก็คือการเข้าถึงภพภูมิที่ดี ได้แก่สุคติโลกสวรรค์นั่นเอง

แท้ที่จริงการให้ทาน ผู้ให้และผู้รับ ย่อมได้รับอานิสงส์ทั้ง ๒ ฝ่าย ไม่สูญหายไปไหน สมดังพุทธภาษิตว่า “ทายกผู้ให้โภชนะ ชื่อว่าให้ฐานะ ๕ ประการแก่ปฏิกูลาค คือ (๑) ให้อายุ (๒) ให้วรรณะ (ผิวพรรณ) (๓) ให้สุขะ (ความสุข) (๔) ให้พละ (กำลัง) (๕) ให้ปัญญา ครั้นให้สิ่งเหล่านี้แก่ผู้อื่นแล้ว ตนเองก็เป็นผู้พึงได้รับอายุ วรรณะ สุขะ พละ และปฏิภาณเช่นเดียวกัน”^{๒๔} พระพุทธดำรัสนี้ ชี้ให้เห็นลักษณะของกฎแห่งกรรมที่ว่า “บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้ทำกรรมดีย่อมได้ผลดี ผู้ทำกรรมชั่วย่อมได้ผลชั่ว”^{๒๕} และเพื่อแสดงอานิสงส์ของทานที่จะพึงได้รับให้ชัดเจนยิ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสอานิสงส์ของทานไว้อีกว่า

ผู้ให้สิ่งที่น่าพอใจ	ย่อมได้สิ่งที่น่าพอใจ
ผู้ให้สิ่งที่เลิศ	ย่อมได้สิ่งที่เลิศ
ผู้ให้สิ่งที่ดี	ย่อมได้สิ่งที่ดี
ผู้ให้สิ่งที่ประเสริฐ	ย่อมได้สิ่งที่ประเสริฐเช่นกัน ^{๒๖}

นอกจากนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงชี้ให้เห็นอานิสงส์ของการให้ทานที่ประกอบด้วย ความเชื่อเคารพ ยำเกรง ตามความเหมาะสม ไว้อีกว่า

ครั้นเราให้ทานด้วยศรัทธาแล้ว ย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และเป็นผู้มีรูปงาม นาคู นาคูเลื่อมใส มีฉวีวรรณผุดผ่องยิ่งนัก

ครั้นให้ทานด้วยเคารพแล้ว ย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และเป็นผู้ที่บุตร ภรรยา ทาส คนใช้ และกรรมกรตั้งใจฟังด้วยดี เจริญสอสดับ ตั้งใจใฝ่รู้

ครั้นให้ทานตามกาลอันควรแล้ว ย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และเป็นผู้มีความปรารถนาที่เกิดขึ้นตามกาลบริบูรณ์

ครั้นเป็นผู้มีจิตอนุเคราะห์ให้ทานแล้ว ย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และเป็นผู้มีจิตน้อมไปเพื่อบริโศกคามคุณ ๕ สูงยิ่งขึ้นในที่ที่ทานนั้นผลิตผล

^{๒๓} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๕๖.

^{๒๔} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๗/๕๘.

^{๒๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๖/๓๗๔.

^{๒๖} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๔/๗๒.

ครั้งนี้ให้ท่านไม่กระทบตนและผู้อื่นแล้ว ย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และเป็นผู้มีโภคทรัพย์ ไม่มีภัยอันตรายมาแต่ที่ไหน ๆ คือ จากไฟ จากน้ำ จากพระราชา จากโจร จากคนไม่เป็นที่รัก หรือจากทายาท^{๒๗}

ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเรื่องท่านบารมี คือการบำเพ็ญพระราชกรณียกิจของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในส่วนแห่งราชธรรมข้อท่าน คือการให้หรือการสงเคราะห์กับ ชุมชนนั้น ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจอันเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติ โดยส่วนรวม โดยเฉพาะแก่พสกนิกรของพระองค์อย่างมากมายมหาศาล ไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบของการ พระราชทานสิ่งของโดยตรง และทรงส่งเสริมการอยู่ดีกินดีของราษฎร โดยเฉพาะในชนบทและ ท้องถิ่นต้นธาร ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงอุทิศเวลาส่วนใหญ่ รวมถึงเวลาวางส่วนพระองค์ ในการปฏิบัติพระราชกรณียกิจ ทรงเยี่ยมราษฎรในพื้นที่จังหวัดต่าง ๆ ทั่วทุกภาค ทรงยึดเอา ทุกข์ร้อนของอาณาประชาราษฎร์เป็นความทุกข์แห่งพระองค์ท่าน ทรงตรากตริาเสด็จพระราช ดำเนินไปในท้องถิ่นต่าง ๆ อย่างไม่ย่อท้อ ทำให้ทอดพระเนตรเห็นสภาพอันแท้จริงของชนบท และเข้าพระทัยในปัญหาความเดือดร้อนของราษฎร โดยเฉพาะผู้ประกอบอาชีพทางเกษตรกรรม ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ ขาดความรู้และความเข้าใจในการประกอบอาชีพ ขาด แคลนที่ดินทำกิน ขาดน้ำในการเกษตรและบริโภค อีกทั้งดินยังขาดความอุดมสมบูรณ์อีกด้วย^{๒๘}

ในฐานะเจ้าชีวิต ได้พระราชทานอภัยโทษแก่ผู้ต้องโทษในการพระราชพิธีสำคัญ ๆ ในโอกาสต่าง ๆ ซึ่งบางคนหมายถึงได้รับพระราชทานชีวิตของตนคืนมาทีเดียว อนึ่งเล่า พสกนิกรของพระองค์ซึ่งคิดว่าตัวเองไม่ได้รับความยุติธรรม หรือมีความเดือดร้อนแสนสาหัส ก็ ยังสามารถทูลเกล้าฯถวายฎีกาได้ แม้ในอดีตที่ศาลชั้นต้น ศาลอุทธรณ์ และศาลฎีกาตัดสินชี้ขาด แล้ว ก็ยังถวายฎีกาได้อยู่ นับเป็นพระราชจรรยาวัตรอันสืบเนื่องมาแต่โบราณกาล ด้วยเดชะ พระบารมีที่ทรงเป็นมิ่งขวัญที่รักของปวงชนชาวไทย ก็ด้วยราชธรรมข้อว่าท่านนี้เป็นประการต้น และเป็นที่สุดพ้นพรรณนาถึงพระราชจรรยาวัตรข้อว่าท่านของพระองค์ให้หมดสิ้นได้^{๒๙}

ดังนั้น ราชธรรมข้อท่านนี้ จึงครอบคลุมสังคหัตถ์ของผู้ครองแผ่นดิน คือราชสังคหัตถ์ ๔ กล่าวคือ หลักการสงเคราะห์ประชาชนของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งประกอบด้วย

๑) สัสสมะระ ความฉลาดในการบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตร

^{๒๗} อ.ป.ญก. (ไทย) ๒๒/๑๔๘/๒๔๕.

^{๒๘} คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ และ นายทรงวิทย์ แก้วศรี, “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับงาน ด้านเกษตรและชลประทาน”, ใน ทวยราษฎร์รักบาทแม่ ยิ่งด้วยปีตรุงค์, หน้า ๑๕๔-๑๕๗.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, การทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา พระมหา กรุณาธิคุณในการพระราชทานความเป็นธรรมและการพระราชทานอภัยโทษ, (กรุงเทพมหานคร : โรง พิมพ์อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๓๙). หน้า ๑๒๕-๑๒๗.

๒) **ปรีศเมธะ** ความฉลาดในการบำรุงข้าราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมีความสามารถ

๓) **สัมมาปาสะ** ความรู้จักผูกผสานรวมใจประชาชนด้วยการส่งเสริมอาชีพ เช่นให้
คนจนกู้ยืมทุนไปสร้างตัวเป็นต้น

๔) **วาชเปยยะ หรือ วาจาเปยยะ** ความมีวาจาอันดูดีมีน้ำใจ น้ำคำควรดื่ม คือรู้จัก
พูด รู้จักปราศรัย ไพเราะ สุภาพนุ่มนวล ประกอบด้วยเหตุผล มีประโยชน์ เป็นทางแห่งสามัคคี
ทำให้เกิดความเข้าใจอันดีและความนิยมเชื่อถือ^{๓๐}

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจน้อยใหญ่
เพื่อประโยชน์สุขแห่งอาณาประชาราษฎร์ในแต่ละปีมิใช่น้อย ซึ่งการบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ
ดังกล่าวนี้จะต้องทรงตรากตรำพระวรกายเป็นอย่างมาก แต่ก็มิได้ทรงย่อท้อต่อความยากลำบาก
และมิได้ทรงเห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยแต่อย่างใด จึงกล่าวได้อย่างแท้จริงว่า พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติพระองค์เป็นเยี่ยงอย่างในการยังความเจริญก้าวหน้าและความมั่นคงมาสู่
ประเทศชาติตลอดเวลา นับว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงคุณธรรมอันประเสริฐ เปี่ยมล้นไปด้วย
พระมหากรุณาธิคุณต่อปวงอาณาประชาราษฎร์อันหาที่สุดมิได้ และด้วยอนิสงส์แห่งราชธรรมคือ
ทาน จึงทรงเป็นที่เคารพรักใคร่ของพสกนิกรชาวไทยโดยถ้วนหน้า

๒.๑.๓.๒ ศีลบารมี

๒.๑.๓.๒.๑ ความหมายของคำว่า “ศีล”

คำว่า “ศีล” ที่ใช้ในภาษาไทยนั้นเป็นการสะกดอย่างภาษาสันสกฤต ซึ่งตรงกับคำ
ภาษาบาลีว่า “สีล” คำว่า “สีล” มีความหมายหลายนัย ดังนี้

- สีล สมาธิมุหิ (ธ.-ภ.) ตั้งมั่น, มั่นคง, คงที่ รูปกิริยา เช่น สีเลติ.
- สีล อุปธารณ (ธ.-จุ.) รองรับ, รับไว้, รับความดี. รูปกิริยา เช่น สีเลติ.
- สีล (นป.) อันสำรวม, ความสำรวม, วัตรอันงาม, (สุพทุตฺต), สภาวะ, ปกติ, สีล,
ศีล. วิเคราะห์ ว่าสินฺธิ พนฺธิ จิตฺตเมเตนาติ สีลํ. สีธาตุ ล ปัจจัย. หรือ สีล ธาตุ อ ปัจจัย^{๓๑}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค สีลนิเทศ^{๓๒} ได้อธิบายความหมายของศีลไว้ว่า

^{๓๐} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๕๖/๓๗๓.

^{๓๑} ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมบาลี-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๙),
หน้า ๖๗๓.

^{๓๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๖/๑๐-๑๑.

“ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้นของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปาณาติบาตเป็นต้นก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติที่ดี เป็นศีล” ข้อนี้สมคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาวา “ถามว่า อะไรเป็นศีล ตอบว่า เจตนาเป็นศีล เจตสิกก็เป็นศีล สังวรก็เป็นศีล ความไม่กำวล่วงก็เป็นศีล” ดังนี้^{๓๓} ในศีลเหล่านั้นเจตนาของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปาณาติบาตเป็นต้นก็ดีของบุคคลผู้บำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติที่ดี ชื่อว่าเจตนาศีล ความมงดงามของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่าเจตสิกศีล อีกอย่างหนึ่ง เจตนาในกรรมบท ๗ ของบุคคลผู้ละโทษมีปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อเจตนาศีล ธรรมคือ อนภิขฌา อพยบาทและสัมมาทิฏฐิ ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า “ภิกษุละอภิขฌามีใจปราศจากจากอภิขฌาอยู่” ดังนี้เป็นต้น^{๓๔} ชื่อว่าเจตสิกศีล

อนึ่ง “สังวรก็เป็นศีล” คือสังวรโดยอาการ ๕ ได้แก่ ปาฏิโมกขสังวร สติสังวร ญาณสังวร ขันติสังวร วิริยสังวร ในสังวร ๕ อย่างนั้น สังวรที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้วเป็นผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยปาฏิโมกขสังวรนี้^{๓๕} นี้ชื่อว่าปาฏิโมกขสังวร สังวรที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุยอมรักษานิธิยคือจักขุ ยอมถึงความสังวรในนิธิยคือจักขุ^{๓๖} (เป็นต้น) นี้ชื่อว่าสติสังวร สังวรที่กล่าวไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า ดูกรอชิตะ กระแส (แห่งตัณหา)ทั้งหลายเหล่าใดมีอยู่ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น เรากล่าวสติว่าเป็นเครื่องปิดกั้นกระแสทั้งหลาย แต่กระแสเหล่านั้นอันผู้ปฏิบัติจะละได้ด้วยปัญญา”^{๓๗} นี้ชื่อว่าญาณสังวร แม้การเสพปัจจัยก็รวมลงในญาณสังวรนี้ด้วยเหมือนกัน ส่วนสังวรที่มาโดยนัยว่า ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาว ต่อความร้อน” ดังนี้เป็นต้น^{๓๘} นี้ชื่อว่าขันติสังวร และสังวรที่มาโดยนัยว่า ภิกษุยอมไม่รับไว้ซึ่งกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว” ดังนี้เป็นอาทิ^{๓๙} นี้ชื่อว่าวิริยสังวร แม้อาชีวปาริสุทธิก็รวมลงในวิริยสังวรนี้ด้วย

ศีล ในพระพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติเป็นข้อปฏิบัติขั้นเริ่มแรก มุ่งไปที่ความประพฤติพื้นฐาน จึงเน้นไปที่การละเว้นความชั่วต่าง ๆ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้น แต่ศีลก็มิได้หมายถึงความประพฤติทางกาย วาจา ในภายนอกแต่อย่างเดียว จิตใจเป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่ต้องประสานต่อเนื่องกันโดยตลอด โดยถือว่าจิตใจเป็นจุดเริ่มต้นจึงกำหนดที่ตัวเจตนาในใจเป็นหลัก สมดังที่พระสารีบุตรเถระ กล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรค ญาณกถา ว่า

^{๓๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๙/๖๐.

^{๓๔} ขุ.ปฏ. (ไทย) ๓๑/๔๐/๖๐-๖๑.

^{๓๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๑/๓๘๗.

^{๓๖} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๖/๑๕๙.

^{๓๗} ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๔/๕๔.

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๒/๒๒.

^{๓๙} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗/๔๓๒.

“เจตนาชื่อว่าศีล เจตสิกชื่อว่าศีล ความสำรวมชื่อว่าศีล ความไม่ล่วงละเมิดชื่อว่า ศีล เป็นที่รวมแห่งความสำรวม เป็นที่รวมแห่งความไม่ล่วงละเมิด เป็นที่รวมแห่งเจตนาที่เกิดขึ้นขณะสำรวม และไม่ล่วงละเมิดนั้น”^{๔๐}

หลักในการสำรมนั้นมีจุดมุ่งหมาย คือ ความประพฤติดีทางกาย วาจา และ สัมมาชีพ การระวังบาปอกุศลกล่าวคือคอยระวังความชั่วที่ทำให้จิตไม่มีคุณภาพ จิตเสื่อมทรามลงเป็นสภาพที่ทำให้มีความทุกข์ปิดกั้นมิให้เกิดปัญญา ไม่เอื้อเพื่อต่อชีวิตจิตใจ ไม่สามารถทำให้ บรรลุผลนิพพานได้ ความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวมแห่งศีล ชื่อว่าอริศีล จิตที่ตั้งมั่นอยู่ใน ความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวม ย่อมไม่ฟุ้งซ่าน ความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอริจิต การเห็นความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวมโดยชอบ และเห็นความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่านโดย ชอบทั้งสองประการนี้ชื่อว่าอริปัญญา ในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ได้ให้ ความหมายการสำรวมไว้ คือ การระวังชื่อว่า สังวร ได้แก่ การปิดโดยประการที่อกุศลธรรมยัง ลงในจิตไม่ได้ ได้แก่สังวร ๕ อย่างคือ

๑. ปาติโมกขสังวร คือศีลสิกขาบทที่นับเนื่องในพระวินัย แยกออกเป็นจาริตตศีล และวาริตตศีล
๒. สติสังวร ได้แก่ การรักษามโนทริยทั้งหลายมีใจเป็นที่ ๖ คือสติที่เป็นไปอย่างนั้น นั้นเอง ก็การรักษานั้นคือสติที่เป็นไปแล้วโดยประการนั้นนั่นแหละ
๓. ญาณสังวร ได้แก่ ปัญญา
๔. ขันติสังวร ได้แก่ ความอดกลั้น ก็ความอดกลั้นนั้น คือขันธทั้งหลาย ซึ่งมีอโทสะ เป็นประธาน ซึ่งเป็นไปโดยประการนั้น,หรืออโทสะนั่นเอง
๕. วิริยสังวร ได้แก่ ความเพียรที่เป็นไปเนื่องด้วยการบรรเทาการวิตกเป็นต้น^{๔๑}

พระพุทธเจ้าทรงแสดงสาระของศีลในแบบที่ยืดหยุ่น กินความกว้าง กลุ่มศีล ปลีกย่อย ๆ ที่แยกกระจายออกไปต่าง ๆ เช่น ศีล ๕ ศีล ๘ (ศีลอุโบสถ) ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ ศีล ๓๑๑ และหมายถึงอาชีพสุจริตด้วย คืออาจจะมองในแง่ของระเบียบวินัยเพื่อสร้างสังคมที่สงบสุข เป็นสภาพที่เกื้อกูลต่อการดำเนินชีวิตและปฏิบัติกิจของสมาชิกทั้งหลาย มองในแง่ความ ประพฤติดีงามของบุคคลซึ่งมีความสัมพันธ์ที่ดีงามกับผู้อื่น และเป็นผลดีกับชีวิตของตัวเอง กล่าวคือการรักษาสิกขาบทอย่างเคร่งครัดตามที่ได้ทรงบัญญัติไว้ ด้วยการสำรวมอินทริยมีจักขุ เป็นต้น ระวังรักษามิให้บาปอกุศลธรรมเข้าครอบงำเมื่อเห็นรูป สำรวมด้วยญาณคือตัดกิเลสด้วย ปัญญา พิจารณามิให้ตัณหาเข้ามาครอบงำจิตตลอดจนถึงการรู้จักพิจารณาเสพปัจจัยสี่ สำรวม ด้วยขันติ คืออดทนต่อความหนาว ความร้อน ความหิวกระหาย ถ้อยคำแรงกล้า และทุกขเวทนา

^{๔๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๙/๖๐.

^{๔๑} วิสุทธิ.ฎีกา. (ไทย) หน้า ๑๐๙.

ต่าง ๆ โดยสำรวจด้วยความเพียรคือพยายาม ขบไล่ บรรเทา กำจัด อุกุศล กามวิตก ที่เกิดขึ้น แล้วให้หมดไป ตลอดจนการละมิจฉาชีพเพื่อแสวงหาปัจจัยสี่เลี้ยงชีพด้วยสัมมาชีพที่เรียกว่า อาชีวนาปริสุทธินี้ เป็นต้น อนึ่ง เมื่อกล่าวโดยใจความ ศีล ๔ ข้อแรกในเบญจศีล อันบุคคลพึงงดเว้น เพราะเป็นกรรมกิเลส ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การล่วงละเมิด ภรรยาของผู้อื่น และการพูดเท็จ เรียกว่าเป็นกรรมกิเลส บัณฑิตทั้งหลายไม่สรรเสริญ” ^{๔๒}

ศีลจึงเป็นหลักความประพฤติที่พึงกำหนดด้วยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ การละเว้นความชั่วให้เกิดคุณความดีทั้งหลาย โดยมีกรรมเป็นแรงจูงใจ กรรมนั้นมีเจตนาหรือความจงใจเป็นเครื่องกำหนดในการกระทำ มนุษย์ทั้งหลายที่เกิดมาย่อมปรากฏว่ามีอายุสั้น อายุยืน มีโรคมากมีโรคน้อย มีผิวพรรณทราม มีผิวพรรณดี มีอำนาจน้อย มีอำนาจมาก มีโภคะน้อย มีโภคะมาก เกิดในตระกูลต่ำ เกิดในตระกูลสูง มีปัญหาน้อย มีปัญหามาก ล้วนเกิดจากกรรม สมดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏใน มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ จุฬกัมมวิภังคสูตร ได้ตรัสกับ สุภมาณพโตเทยยบุตร ว่า “มาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน” ^{๔๓}

การกระทำที่มีความจงใจจึงถือว่า “เป็นกรรม” ถ้าขาดความจงใจหรือไม่มีเจตนาเป็นตัวชักนำ การกระทำก็ย่อมไม่มีผลตามความหมายของกรรม จึงเป็นเพียงกิริยาอาการยังไม่เป็นกรรมเจตนาในการกระทำที่จัดว่าดีและไม่ดี ขึ้นกับกุศลหรืออกุศลเจตนา เจตนาดีนั้นต้องประกอบด้วยกุศลมูลคือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นต้น เจตนาไม่ดีประกอบด้วยอกุศลมูลคือ โลภะ โทสะโมหะ เป็นต้น

สรุปได้ว่า ศีล กำหนดด้วยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ การละเว้นความชั่ว ให้เกิดคุณความดีทั้งหลาย โดยมีกรรมเป็นแรงจูงใจ กรรมนั้นมีเจตนาหรือความจงใจเป็นเครื่องกำหนดในการกระทำ ศีลจึงเป็นพื้นฐานในการอบรมด้านความประพฤติ ระเบียบ วินัย มีความสุจริตกาย วาจา และอาชีวะ โดยมีการละเว้นความชั่วหรือเว้นจากข้อห้ามเป็นลักษณะของศีล

พระวินัยบัญญัติที่ปรากฏในปาติโมกข์ มีวัตถุประสงค์หรือความมุ่งหมายที่เอื้ออำนวยต่อการปฏิบัติสำหรับพระภิกษุ เพื่อป้องกันความเสียหายอันจะเกิดกับพระภิกษุหรือเกิดกับสงฆ์หมู่ใหญ่ ความมุ่งหมายหลักก็คือ เพื่อความเรียบร้อยแห่งสงฆ์ในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังมีประโยชน์สำหรับกลุ่มชน หมู่คณะและประเทศชาติ เพราะสามารถควบคุมความเป็นไปของสังคมให้เรียบร้อยไม่ว่าจะเป็นคำสั่ง กฏ ระเบียบ หรือจารีตประเพณีที่มีชื่อต่างกันไป ออกไป กฎหมาย พระราชบัญญัติ พระราชกฤษฎีกา กฎกระทรวง ข้อบังคับ เป็นต้น กติกาเหล่านี้ถือว่า

^{๔๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๕/๒๐๑.

^{๔๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๔๘/๓๕๐.

เป็นวินัยและกฎหมายของกลุ่มคนที่อยู่ร่วมกัน คนที่เจริญ และชาติที่เจริญได้ย่อมต้องมีวินัยและกฎหมายเป็นแนวทางปฏิบัติ ดังนั้น ไม่ว่าบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ ต่างปฏิบัติหน้าที่ของตนไม่ละเมิด ไม่ละเว้น ไม่เพิกเฉยดูดาย ไม่ก้าวก่ายหน้าที่ของกันและกัน การประพฤติกให้อยู่ในขอบเขตย่อมเกิดความดีงามขึ้น และเมื่อประชาชนแม้รักษาวินัยของชาติแล้วยังต้องปฏิบัติตามวินัยของศาสนาคือศีล ๕ หรือศีล ๘ ส่วนบรรพชิตเมื่อรักษาวินัยของศาสนาก็ยังต้องรักษาวินัยของชาติอีกเช่นเดียวกัน

๒.๑.๓.๒.๓ อานิสงส์ของศีล

ข้อว่าศีลมีอานิสงส์อย่างไร? แก้วว่า มีอันดีรับคุณเป็นอเนกมีความไม่ต้องเดือดร้อนเป็นต้นเป็นอานิสงส์ สมคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “อานนท์ ศีลที่เป็นกุศล มีอวิปปฏิสารความไม่ร้อนใจเป็นผล มีอวิปปฏิสารความไม่ต้องเดือดร้อนใจเป็นอานิสงส์” ดังนี้^{๔๔}

อานิสงส์ของศีลเป็นอเนกอื่นอีกเล่า มีความเป็นที่รักที่ชอบใจเป็นเบื้องต้น มีความสิ้นอาสวะเป็นที่สุด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า “ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุพึงหวังว่า เราพึงเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจ เป็นที่เคารพ เป็นที่ยกย่อง ของสพรหมจารีทั้งหลาย ภิกษุนั้นพึงเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายเกิด”^{๔๕} ดังนี้เป็นต้น

ศีลมีคุณเป็นอเนก มีความไม่ต้องเดือดร้อนใจเป็นต้นเป็นอานิสงส์มีประการดังกล่าวมาดังนี้

คหบดีทั้งหลาย ศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล มีอานิสงส์ ๕ ประการนี้ อานิสงส์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมมีโภคทรัพย์เป็นอันมาก ซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ นี่เป็นอานิสงส์ประการที่ ๑ แห่ง ศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๒. กิตติศัพท์อันงามของบุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมขจรไปนี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๒ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๓. บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล จะเข้าไปยังบริษัทใด ๆ จะเป็นขัตติยบริษัทก็ตาม พราหมณบริษัทก็ตาม คหบดีบริษัทก็ตาม สมณบริษัทก็ตาม ย่อมกล่าวได้ว่า ไม่เก้อเขินเข้าไป นี่เป็นอานิสงส์ประการที่ ๓ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๔. บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมไม่หลงลืมสติตาย นี่เป็นอานิสงส์ประการที่ ๔ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

^{๔๔} อัง.ทสก. ๒๔/๑-๒.

^{๔๕} ม.ม. ๑๒/๖๕/๕๗.

๕. บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๕ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

คหบดีทั้งหลาย ศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล มีอานิสงส์ ๕ ประการนี้แล^{๔๖}

๒.๑.๓.๓ เนกขัมมบารมี

๒.๑.๓.๓.๑ ความหมายของคำว่า “เนกขัมม”

คำว่า “เนกขัมม” ตามศัพท์แปลว่า อันออก, อันก้าวออก, อันออกจากกาม, อันก้าวออกจากกาม, อันออกบวช, การออกบวช ฯลฯ คุณเป็นเครื่องออก, ปฐมัตถาน, วิปัสสนา, นิสเสสกุศล. นิ บทหน้า กม ธาตุ หรือ กร ธาตุ ณ ปัจจัย.^{๔๗}

เนกขัมมะ ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึงการดำเนินชีวิตที่มุ่งเน้นเพื่อให้ชีวิตหลุดพ้นจากกาม เพราะกามนั้นเป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์ทั้งปวง แต่หลักธรรมที่สามารถนำมาดับทุกข์ที่เกิดจากกามนั้นเป็นการออกบวช การปลีกตัวออกจากกามเพื่อการประพาสพรหมจรรย์ ตามหลักพระพุทธศาสนาการออกบวชนั้นจะต้องสละทุกอย่างที่เป็นสมบัติ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) อรรถาธิบายว่า เนกขัมมะ หมายถึงการละเหย้าเรือนออกไปบวชเป็นนักบวช การละชีวิตทางโลกไปสู่ชีวิตอันบริสุทธิ์ เป็นการปลดปล่อยตนจากโลกียวิสัยไปบำเพ็ญเพียรเพื่อความปลอดจากราคะและตัณหา ปกติใช้เรียกการออกบวชของนักบวชทุกประเภท และใช้ได้ทั้งชายและหญิง เนกขัมมะในพระพุทธศาสนาจัดเป็นบารมีอย่างหนึ่งเรียกว่า เนกขัมมบารมี คือบารมีที่เกิดจากการออกบวช^{๔๘} และเนกขัมมะนั้นประกอบด้วยความหมายในทางพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม มีดังต่อไปนี้

๑. เนกขัมมะตามความหมายในทางพระวินัยนั้น เป็นการบำเพ็ญตามหลักของศีล ซึ่งในที่นี้ ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงความหมายในทางพระวินัยที่เป็นเนกขัมมะสำหรับคฤหัสถ์และเนกขัมมะสำหรับพระภิกษุสงฆ์ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดภิกษุ เทวดา และมนุษย์ทั้งหลายก็เพื่อให้ปลีกตัวออกจากกาม เพราะกามเป็นความสุขเพียงน้อยนิด แต่ความสุขที่ยั่งยืนต้องออกบวชบำเพ็ญเนกขัมมะเท่านั้น จึงจะได้พบกับความสุขที่แท้จริง

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “มหาบพิตร ตถาคตอุบัติขึ้นมาในโลกนี้ เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยตนเองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสาวกผู้สมควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค ตถาคตรู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๐/๙๔-๙๕ ; อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๕-๓๕๖.

^{๔๗} ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมบาลี-ไทย, หน้า ๓๔๒.

^{๔๘} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), คำวัด, หน้า ๔๒๖.

พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ด้วยตนเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม แสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลางและมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ครบถ้วน

คหบดี บุตรคหบดี หรืออนุชน (คนผู้เกิดภายหลัง) ในตระกูลใด ตระกูลหนึ่งได้สัทธิธรรมนั้นแล้วเกิดศรัทธาในตถาคต เมื่อมีศรัทธาย่อมตระหนักว่า‘การอยู่ครองเรือนเป็นเรื่องอึดอัด เป็นทางแห่งธุลี การบวชเป็นทางปลอดโปร่ง การที่ผู้ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วนดุจสังข์ชัตต ไม่ใช่ทำได้ง่าย ทางที่ดีเราควรโกนผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ ออกจากเรือนไปบวชเป็นบรรพชิต’

ต่อมา เขาละทิ้งกองโภคสมบัติน้อยใหญ่และเครื่องยานน้อยใหญ่ โกนผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ออกจากเรือนไปบวชเป็นบรรพชิต

เมื่อบวชแล้วอย่างนี้ สำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยมารยาทและโคจร (การเที่ยวไป) เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบทประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล มีอาชีวะบริสุทธิ์ สมบูรณ์ด้วยศีล คຸມครองทวารในอินทริยทัฬหยา สมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะ (และ) เป็นผู้สันโดษ^{๔๙}

นี่เป็นความหมายของเนกขัมมะในทางพระวินัยที่เกี่ยวกับการสำรวมตน การฝึกตนให้มีสมาธิเพื่อบำเพ็ญธรรมชั้นสูงนั้น จะต้องมียศเป็นพื้นฐาน ถ้าศีลข้อใดข้อหนึ่งขาดก็ทำให้กระแสนแห่งพระนิพพานลดลง เพราะฉะนั้นจะต้องฝึกตนเองให้ดี การไม่เบียดเบียนผู้อื่นด้วยกาย วาจาและใจนั้น เป็นผลดีต่อกระแสนแห่งพระนิพพาน บุคคลจะถึงกระแสนแห่งพระนิพพานได้นั้น จะต้องรักษาศีลให้บริสุทธิ์ มีใจมุ่งมั่นในการประพฤติปฏิบัติอย่างจริงจัง โดยการกำหนดจิตรับรู้สิ่งทั้งปวง พิจารณาโดยใช้ปัญญาไตร่ตรองหาเหตุผลที่แท้จริง พระพุทธเจ้าตรัสว่าอย่าไปยึดมั่นถือมั่น จะทำให้เราเป็นทุกข์ วิธีที่จะทำให้ปัญหาเหล่านี้หมดไปก็คือ การออกบวชหรือการบำเพ็ญเนกขัมมะเป็นการค้นหาความจริงที่มีอยู่ในตัวของเรา เพราะฉะนั้นการออกบวชจึงมีความสำคัญต่อชีวิตของคนในปัจจุบันเป็นอย่างมาก ผู้ที่หวังความเจริญทางจิตใจจะต้องหมั่นฝึกฝนสมาธิให้เกิดมี และเป็นการทำความดีเพื่อส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้มั่นคงดังที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก มหาวรรค ตอนว่าด้วยปัพพัชชากถา ว่าด้วยการออกบวชของยสกุลบุตรว่า

ยส เป็นบุตรเศรษฐีสุขุมลชาติสกุล ตื่นขึ้นก่อนได้เห็นบริวารชนของตนกำลังนอนหลับ บางนางมีพิณตกอยู่ที่รักแร้ บางนางมีตะโพกวางอยู่ข้างคอ ปรากฏแก่ยสกุลบุตรดุจป่าช้าผีดิบ ครั้นแล้วความเห็นเป็นโทษ ได้ปรากฏแก่ยสกุลบุตร จิตตั้งอยู่ในความเบื่อหน่าย ยสกุลบุตรจึงเปล่งอุทานว่า ที่นี้วุ่นวายหนอ ที่นี้ขัดข้องหนอ แล้วสวมรองเท้าทอง

^{๔๙} ที.สี (ไทย) ๙/๑๙๐-๑๙๓/๖๔-๖๕.

เดินตรงไปยังประตูนิเวศน์ พวกอมุขย์เปิดประตูให้ด้วยหวังใจว่าใคร ๆ อย่าได้ทำอันตรายแก่การออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตของยสกุลบุตรเลย ยสกุลบุตรได้มีโอกาสพบปะเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้สดับอนุพุทธานุสสซึ่งมีอานิสงส์การออกบวช (เนกขัมมะ) อยู่ด้วยแล้วได้ดวงตาเห็นธรรม จึงทูลขอบรรพชาต่อพระผู้มีพระภาคว่าพระพุทธเจ้าข้า ขอข้าพระองค์พึงได้บรรพชา พึงได้อุปสมบทในสำนักพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอจงเป็นภิกษุมาเถิด แล้วได้ตรัสต่อไปว่า ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เถิด พระวาจาฉันใดได้เป็นอุปสมบทของท่านผู้มีอายุนั้น สมัยนั้น มีพระอรหันต์เกิดขึ้นในโลก ๗ องค์^{๕๐}

การออกบวชนั้นเป็นการขจัดความกังวลออกจากจิตใจ ตัดความวุ่นวาย อำนาจหน้าที่เครื่องพันธนาการทั้งหลาย ที่คอยรบกวนจิตใจของมนุษย์ให้ลุ่มหลงติดอยู่ ยึดมั่นถือมั่นมากอยู่ไปยังจะทำให้วุ่นวายมากไปกว่านี้ ก็เลวทั้งหลายล้วนเป็นสิ่งที่ทำให้จิตใจต่ำลง แต่การออกบวชนั้นเป็นหนทางที่จะชักนำไปสู่ความหลุดพ้น

ดังนั้น เนกขัมมะตามความหมายในทางพระวินัยนั้น เป็นการบำเพ็ญตามหลักของศีล ซึ่งในที่นี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงความหมายในทางพระวินัยที่เป็นเนกขัมมะสำหรับคฤหัสถ์และเนกขัมมะสำหรับพระภิกษุสงฆ์ ดังนี้

๑) เนกขัมมะสำหรับคฤหัสถ์ หมายถึง การออกจากเรือนหรือการเว้นจากกิเลสภพ และวัตถุภพชั่วคราวเพื่อบำเพ็ญเนกขัมมะหรือในปัจจุบันที่พบเห็นประจำทุกวันพระ ๘ คำ ๑๔ และ ๑๕ คำ คือ การรักษาศีล ๘ หรือที่เรียกว่า ศีล ๘ ดังนั้น เนกขัมมะในทางพระวินัยสำหรับคฤหัสถ์ คืออุโบสถศีลหรือศีล ๘ ประการ ดังนี้

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากการฆ่าสัตว์ที่มีชีวิตอยู่ให้ตาย มีมนุษย์ เป็นต้น

๒. อทินนาทานา เวรมณี เว้นจากการถือเอาทรัพย์ที่มีเจ้าของหวงแหนอยู่

๓. อพรัหมจริยา เวรมณี เว้นจากการผิดจากพรหมจรรย์ คือ การร่วมประเวณี

๔. มุสาวาทา เวรมณี เว้นจากการกล่าวเท็จ

๕. สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานา เวรมณี เว้นจากการดื่มสุราและเมรัย

๖. วิกาลโภชนา เวรมณี เว้นจากการรับประทานอาหารตั้งแต่เที่ยงถึงหกโมงเช้า

๗. นัจจคิตวาทิตวิสุททิสสนมालาคันธวิเลปนธารณมัตถนวิภูสนัญฐานา เวรมณี เว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี และดูการเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศล ลูบทาทัดทรงประดับตกแต่งร่างกายต่าง ๆ

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๕-๒๖/๓๑-๓๓.

๘. อุจจาสนมมหาสยนา เวรมณี เว้นจากการนอนที่นอนอันสูงใหญ่เหมือนบุคคลที่เป็นฆราวาสทั่วไป^{๕๑}

ความหมายเนกขัมมะสำหรับคฤหัสถ์ จึงหมายถึง การรักษาศูโบสถหรือศีล ๘ นั้น จึงเป็นเนกขัมมะสำหรับอุบาสก อุบาสิกา เป็นผู้เข้าใกล้พระศาสนาเข้ามาอีกระดับหนึ่งแต่ยังไม่ใช้บรรพชิต หรือยังไม่ได้อุปสมบท การเข้ามารักษาศีลอุโบสถหรือศีล ๘ นั้นมีวัน ๘ คำ ๑๔ คำหือ ๑๕ คำ ทั้งข้างขึ้นและข้างแรม ซึ่งเป็นการออกจากการชั่วครวและสมათานด้วยวาจาต่อหน้าพระรัตนตรัยที่ว่า จะรักษาศูโบสถศีลหรือศีล ๘ ประการนี้ให้บริสุทธิ์ภายใน ๑ วัน และ ๑ ค่ำ เมื่อครบกำหนดแล้วจึงสมათานรักษาศีล ๕ เพื่อดำเนินชีวิตเหมือนคฤหัสถ์ทั่วไป

๒) เนกขัมมะสำหรับพระภิกษุสงฆ์ หมายถึง การออกบวช การปลีกตัวออกจากกาม^{๕๒} และประพฤติพรหมจรรย์ตามหลักพระพุทธศาสนา การออกบวชนั้นจะต้องเป็นผู้ละสมบัติทางโลกและจะต้องปฏิบัติตามวินัยอย่างเคร่งครัด ดำริออกจากทุกข์ด้วยการพยายามหาทางออกจากการครองชีวิตอย่างฆราวาส ดังในเรื่อง “การบำเพ็ญเนกขัมมะของพระเตมีย์ ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระพุทธเจ้าที่ทรงเสวยพระชาติเป็นเตมีย์โพธิสัตว์ทรงออกจากการดำเนินชีวิตแบบฆราวาสทั่วไป เพราะพระองค์ทรงเห็นการเช่นฆ่ามนุษย์ด้วยกัน” พระองค์จึงทรงแสวงหาทางพ้นทุกข์ เพื่อความสุขอย่างแท้จริง การปลีกตัวออกจากหมู่ แล้วหันหน้ามาบำเพ็ญเพียรทางใจ โดยการยึดหลักพระวินัยตามหลักพระวินัยบัญญัติที่ประกอบด้วยมูลบัญญัติ เป็นพระบัญญัติเดิมที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งไว้แต่เดิม เมื่อพระภิกษุทำผิดแล้วจึงทรงบัญญัติไว้ไม่ทรงบัญญัติไว้ล่วงหน้าและยังไม่ได้เพิ่มเติม เป็นการตั้งไว้เป็นแม่บทของพระวินัย ส่วนอนุบัญญัติเป็นพระบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเพิ่มเติมทีหลัง ซึ่งเป็นบัญญัติเดิมอยู่แล้วถ้าไม่สะดวกก็ทรงเพิกถอน ถ้ามีข้อผิดอื่นเพิ่มในบัญญัติเดิมก็ทรงเพิ่มบัญญัติโทษเพิ่มขึ้น เช่น การฆ่ามนุษย์ให้ตายด้วยตนเอง ต้องอาบัติปาราชิก ขาดจากความเป็นพระภิกษุ ต่อมาไม่ฆ่าด้วยตนเองแต่จ้างคนอื่นไปฆ่าแทน ก็ทรงเพิ่มบัญญัติอีกว่า จะฆ่าด้วยตนเองหรือจ้างผู้อื่นไปฆ่ามนุษย์ให้ตายก็ต้องอาบัติปาราชิก

เมื่อเป็นเช่นนี้ เนกขัมมะสำหรับพระภิกษุสงฆ์ หมายถึงการออกจากกามเพื่อปฏิบัติตามพระวินัยที่เป็นข้อห้ามของบรรพชิตคือพระภิกษุที่ประกอบด้วยพุทธบัญญัติและอภิสมจารมีบทลงโทษพระภิกษุที่กระทำความผิดหรือโทษ ๓ ประเภท คือ ประเภทที่กระทำแล้วขาดจากการความเป็นพระภิกษุ เป็นโทษปาราชิก ประเภทที่กระทำลงไปแล้วจะต้องประจานตัวเองหรือกักขังบริเวณเป็นการเข้าปริวาสกรรม โดยมีพระภิกษุเป็นสักขีพยานอย่างน้อย ๒๐ รูป และ

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน อัง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๔๑/๓๐๓-๓๐๔.

^{๕๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรีนติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), ข้อ ๓๒๕ หน้า ๒๓๗.

ประเภทกระทำลงไปแล้วจะต้องสารภาพต่อหน้าพระภิกษุด้วยกันตัวต่อตัวหรือการแสดงอาบัติให้พระภิกษุด้วยกันรับรู้ แล้วจึงรับเข้าเป็นสมาชิกที่มีความบริสุทธิ์ด้วยศีล

ดังนั้น ความหมายเนกขัมมะในทางพระวินัย จึงหมายถึงการออกบวชสละทางโลกด้วยบำเพ็ญเนกขัมมะเพื่อให้เกิดความเบื่อหน่ายหรือคลายความกำหนัดในทางกาม ที่ประกอบด้วยกิเลสกามเป็นความสุขทางใจที่อาศัยความปรารถนาภายในจิตใจ และวัตถุกามเป็นการอาศัยวัตถุต่าง ๆ มาเสริมหรือนำมาเสพเพื่อให้เกิดความสุข แต่ยังเป็นการอาศัยความปรารถนาอยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้ จะต้องอาศัยการบำเพ็ญเนกขัมมะตามหลักข้อห้ามหรือข้อบังคับที่เป็นพระวินัย จึงจะสามารถทำให้คลายกำหนัดจากกามได้

๒. ความหมายเนกขัมมะในทางพระสูตรตันตปิฎกนั้น เป็นการบำเพ็ญตามหลักของพระธรรม ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงความหมายในทางพระสูตรที่เป็นหลักของการปฏิบัติหรือที่เรียกว่าหลักพระธรรมที่เป็นเนกขัมมะสำหรับคฤหัสถ์ และเนกขัมมะสำหรับพระภิกษุสงฆ์ ดังที่มาในขุททกนิกาย จุฬนิกายเทศ ว่าด้วยปัญหาของชตุกกัณณิถัมพพระพุทธรเจ้า พระพุทธรองค์ตรัสอธิบายเนกขัมมะในอุเทศไว้ว่า

คำว่า เนกขัมมะ ในคำว่า “เธอเห็นเนกขัมมะโดยความเกษมแล้ว” อธิบายว่า เธอเห็นแล้ว คือแลเห็น เทียบเคียง พิจารณาทำให้กระจ่างทำให้แจ่มแจ้งซึ่งการปฏิบัติชอบ การปฏิบัติเหมาะสม การปฏิบัติที่ไม่เป็นข้าศึก การปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์ การปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม การรักษาศีลให้บริบูรณ์ ความเป็นผู้สำรวมอินทรีย์ ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร ความเป็นผู้มีสมาธิเป็นเครื่องตั้งอยู่เสมอ สติสัมปชัญญะ สติปัญฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ นิพพาน และปฏิบัติภาครื่องดำเนินไปสู่निพพาน โดยความเป็นธรรมเกษม คือเป็นที่ปกป้อง เป็นที่หลีกเลี่ยง เป็นที่พึ่ง ที่อาศัย ที่ปลอดภัย ที่ไม่จุติ ที่ไม่ตาย ที่ดับเย็น รวมความว่า เธอเห็นเนกขัมมะโดยความเกษมแล้ว^{๕๓}

ความหมายเนกขัมมะในทางพระสูตรตันตปิฎก จึงหมายถึงหลักที่ควรนำมาประพฤติปฏิบัติ คือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เป็นองค์ธรรมที่นำไปสู่ความตรัสรู้ที่ประกอบด้วย สติปัญฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ ดังนี้ เป็นที่พระภิกษุหรือบรรพชิตในพระพุทธศาสนาควรนำไปประพฤติปฏิบัติเพื่อนำไปสู่จุดหมายสูงสุดของชีวิต คือพระนิพพาน

อนึ่ง ความหมายเนกขัมมะในทางพระสูตรตันตปิฎกหมายถึงการบวช เป็นโอกาสที่จะได้สิ่งสูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ คือได้รับความอยู่รอดแห่งจิตใจ ได้รับอมตธรรมความไม่ตายแห่งจิตใจ การบวชสามารถทำประโยชน์แก่ตน ผู้อื่นและประโยชน์ของสังคมและการบวชถือเป็น

^{๕๓} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖๗/๒๕๒.

เพศอันสูงสุด สมณเพศเป็นเพศที่ทรงไว้ซึ่งพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระปัจเจกพระพุทธเจ้า และพระอรหันต์โดยทั่ว ๆ ไป การออกบวชจึงเป็นทางเดียวที่จะทำให้หลุดพ้นจากกองกิเลสทั้งปวงได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในสมณมุนทิกสูตรว่า

นายช่างไม้ เนกขัมมะ ความดำริในอันไม่พยาบาท ความดำริในอันไม่เบียดเบียน เหล่านี้เราก็กล่าวว่า ความดำริเป็นกุศล ก็ความดำริเป็นกุศลนี้ มีอะไรเป็นสมุฏฐาน แม้สมุฏฐานแห่งความดำริเป็นกุศลนั้น เรากล่าวแล้ว ก็ต้องกล่าวว่า มีสัญญาเป็นสมุฏฐาน สัญญาเป็นไฉน แม้สัญญาก็มีมากหลายอย่าง มีประการต่าง ๆ สัญญาใดเป็นสัญญาในเนกขัมมะ เป็นสัญญาในความไม่พยาบาท เป็นสัญญาในอันไม่เบียดเบียน ความดำริเป็นกุศลมีสัญญานี้เป็นสมุฏฐาน เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่เลือนหาย เพื่อความเจริญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความเต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นายช่างไม้ ผู้ปฏิบัติอย่างนี้แล ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อความดับแห่งความดำริเป็นกุศล^{๕๔}

ความหมายของเนกขัมมะในทางพระสูตรตันตปิฎก จึงหมายถึงความดำริในทางที่จะออกจากกามอันลามกทั้งหลาย ที่มีอยู่ในจิตใจให้อยู่ในธรรมอันเป็นกุศลนั้น จะต้องหมั่นเจริญกุศลธรรม เพื่อให้จิตใจผ่องใสไม่หม่นหมอง หรือเศร้าหมองจากสิ่งที่เป็นอกุศลธรรมเหล่านั้น การเจริญในธรรมเป็นนิจจะทำให้มีจิตใจผ่องใส เบิกบาน มีความปีติอยู่ตลอด เป็นการค้นหาแนวทางที่จะออกจากอกุศลทั้งหลายและการออกบวชบำเพ็ญสมณธรรม เพื่อขัดเกลาจิตใจให้สะอาดยิ่งขึ้นนั้นจะต้องปฏิบัติตามหลักธรรมวินัยทางพระพุทธศาสนา และเพื่อความผาสุกของมนุษย์ทั้งหลายในโลก ดังนั้น คนเราจะลงมือปฏิบัติเพื่อให้เห็นแก่นธรรมนั้น จะต้องมีความอดทนต่ออุปสรรคทั้งปวง ยึดมั่นในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นที่พึงทางใจ การบำเพ็ญเนกขัมมะจะต้องยึดหลักธรรมเป็นแกนนำ บุคคลจะต้องมีความพยายามไม่หวั่นไหวต่ออุปสรรคทั้งปวงก็จะสามารถบรรลุเป้าหมายอันสูงสุด ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระอานนท์ในมหาสุญญตสูตรว่า

อานนท์ ภิกษุผู้ชอบคลุกคลีกัน ยินดีในการคลุกคลีกัน ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งความชอบคลุกคลีกัน ชอบเป็นหมู่ ยินดีในหมู่ บันเทิงร่วมหมู่ ย่อมไม่งามเลย ดูกรอานนท์ ข้อที่ภิกษุผู้ชอบคลุกคลีกัน ยินดีในการคลุกคลีกัน ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งความชอบคลุกคลีกัน ชอบเป็นหมู่ ยินดีในหมู่บันเทิงร่วมหมู่นั้นหนอ จักเป็นผู้ได้สุขเกิดแต่เนกขัมมะ สุขเกิดแต่ความสงบ สุขเกิดแต่ความเข้าไปสงบ สุขเกิดแต่ความตรัสรู้ ตามความปรารถนาโดยไม่ยากไม่ลำบาก นั้นไม่ใช่ฐานะที่มีได้ ส่วนข้อที่ภิกษุเป็นผู้เดียว หลีกออกจากหมู่อยู่พึงหวังเป็นผู้ได้สุขเกิดแต่เนกขัมมะ สุขเกิดแต่ความสงบ สุขเกิดแต่ความเข้าไปสงบ สุขเกิดแต่

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๖๗/๓๑๕-๓๑๖.

ความตรัสรู้ ตามความปรารถนา โดยไม่ยาก ไม่ลำบาก นั้นไม่ใช่ฐานะที่มีได้ ส่วนข้อที่
ภิกษุเป็นผู้เดียว หลีกออกจากหมู่อยู่ พึงหวังเป็นผู้ได้สุขเกิดแต่เนกขัมมะ สุขเกิดแต่ความ
สงบ สุขเกิดแต่ความเข้าไปสงบ สุขเกิดแต่ความตรัสรู้ ตามความปรารถนา โดยไม่ยาก ไม่
ลำบาก นั้นเป็นฐานะที่มีได้^{๕๕}

การบำเพ็ญเนกขัมมะนั้นจะต้องไม่คลุกคลีด้วยหมู่ เพราะจะทำให้กิเลสเกิดขึ้นจาก
การสนทนา การอยู่คนเดียวในที่สงัดจะทำให้เกิดวิเวก เกิดความสงบ เกิดความสุขจากการ
บำเพ็ญเนกขัมมะ การปลีกตัวออกจากสิ่งยั่วยู่ทั้งหลายได้นั้น เป็นสิ่งที่ทำได้ยากเหมือนกัน
เพราะคนเรามีกิเลสหนาต่างกัน เพราะฉะนั้นการบำเพ็ญเนกขัมมะจะสำเร็จธรรมขั้นสูงสุดได้
นั้นต้องปฏิบัติเป็นกิจ โดยใช้ปัญญาพิจารณาหาเหตุผลค้นหาความจริง จากการฟัง จากการคิด
จากการถาม จากการเขียน อย่างเช่นในสนิทานสูตรกล่าวว่

ภิกษุทั้งหลาย ความดำริในเนกขัมมะบังเกิดขึ้นเพราะอาศัยความหมายรู้ในเนกขัมมะ
ความพอใจในเนกขัมมะบังเกิดขึ้นเพราะอาศัยความดำริในเนกขัมมะ ความเร่าร้อนเพราะ
เนกขัมมะบังเกิดขึ้นเพราะอาศัยความพอใจในเนกขัมมะ การแสวงหาในเนกขัมมะบังเกิด
ขึ้นเพราะอาศัยความเร่าร้อนเพราะเนกขัมมะ อริยสาวกผู้ได้สดับ เมื่อแสวงหาเนกขัมมะ
ย่อมปฏิบัติชอบโดยฐานะ ๓ คือ กาย วาจา ใจ^{๕๖}

เนกขัมมะนั้นมีธาตุบังเกิดขึ้น คำว่า “ธาตุ” ในที่นี้หมายถึง บ่อเกิดของเนกขัมมะ
การที่จะอยู่ในสังคมปัจจุบันนี้ได้นั้นต้องมีความอดทนต่อความลำบาก ศีลก็เป็นสิ่งสำคัญที่จะ
ช่วยให้การบำเพ็ญเนกขัมมะได้ผลดี การรักษา กาย วาจา และใจ ให้เรียบร้อยเรียกว่า เป็นผู้มี
ศีล เป็นผู้มีระเบียบ การไม่เบียดเบียนผู้อื่นชื่อว่าเป็นผู้มีเมตตาธรรม การบำเพ็ญเนกขัมมะ
จัดเป็นหนทางที่จะนำไปสู่มรรคผลนิพพานได้เช่นกัน ถ้าหากตัดความกำหนดลงเสียได้ก็จะพบ
กับความสุขอย่างยั่งยืนแน่นอน ดังในจักขุสูตรได้กล่าวไว้ว่า

ในพระนครสาวตถิพระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ภิกษุว่า ภิกษุทั้งหลาย ความกำหนดด้วย
อำนาจความพอใจในจักขุ นี่เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในหู
นี่เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในจมูก นี่เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในลิ้น นี่เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ความกำหนดด้วย
อำนาจความพอใจในกาย นี่เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในใจ
นี่เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ภิกษุทั้งหลายเมื่อใดแล ภิกษุละอุปกิเลสแห่งใจในฐานะ ๖ นี้ได้ เมื่อ

^{๕๕} ตูรายละเอียดยใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๙๖/๒๒๒-๒๒๓.

^{๕๖} ตูรายละเอียดยใน ส.น. (ไทย) ๑๖/๙๖/๑๙๓-๑๙๔.

นั้นจิตของเธอย่อมเป็นจิตโน้มไปในเนกขัมมะ อันเนกขัมมะอบรมแล้ว ควรแก่การงาน
ปรากฏในธรรมอันทำให้แจ้งด้วยอภิญญา^{๕๗}

๓. ความหมายของเนกขัมมะในพระอภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ อรูปุเปกกา ว่าด้วยรูป
ในรูปว่า “การสลัดออกจากกาม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เป็นเนกขัมมะ”^{๕๘}

การออกบวชนั้นเป็นการตัดความรำคาญทางใจ เป็นการหลีกออกกามคุณ ๕ โดย
แท้ ถึงแม้รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่านี้ จะเป็นกิเลสที่คอยเผาผลาญจิตใจมนุษย์
ให้หมกมุ่นอยู่ในสันดาน แต่ก็มีทางแก้ได้โดยเอาหลักกรรมทางพระพุทธศาสนา ไปขัดเกลาให้
ชาวสวดาดีขึ้นด้วยศีล

๒.๑.๓.๓.๒ อานิสงส์ของเนกขัมมะ

อานิสงส์ของเนกขัมมะนั้น เป็นหลักที่อำนวยความสะดวกต่อมวลมนุษยชาติ เพราะ
บุคคลส่วนมากต้องการความสุขที่เกิดจากการออกบวชเนกขัมมะ ในที่นี้หมายถึงความสุขทาง
จิตใจ เพราะเนกขัมมะเป็นองค์ธรรมที่จะนำบุคคลให้ถึงความพ้นทุกข์ การสละเพศฆราวาสมา
บวช เพื่อประพฤติปฏิบัติธรรมนั้นเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อผู้ปฏิบัติและต่อพระศาสนาด้วย
พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญการออกบวช เพราะเป็นแนวทางแห่งความพ้นทุกข์ ฉะนั้นเนกขัมมะ
จึงเป็นองค์ธรรมระดับพื้นฐานที่อำนวยความสะดวกมากมายสำหรับผู้ปฏิบัติ จนสามารถบรรลุถึง
จุดสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้

ดังนั้น เนกขัมมะจึงเป็นองค์ธรรมที่ทุกคนควรบำเพ็ญให้เกิดมีขึ้นในตน เมื่อมนุษย์
ทุกคนเข้าใจและให้ความสำคัญแก่เนกขัมมะแล้ว การพัฒนาจิตใจของมนุษย์เจริญขึ้น มี
อานิสงส์ต่อมนุษยชาติ ดังที่ปรากฏในจุฬาสารปมสูตรที่มีเรื่องเกี่ยวกับอานิสงส์ของการประพฤติ
พรหมจรรย์ ว่า

บุคคลบางคนในโลกนี้ มีศรัทธา ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ด้วยคิดว่าเราเป็น
อันชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ ท่วมทับแล้ว ถูกความทุกข์
ท่วมทับแล้ว มีความทุกข์เป็นเบื้องหน้า ไฉนหนอ ความกระทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้
จะพึงปรากฏ เขาบวชอย่างนั้นแล้วยังลภัสการะและความสรรเสริญให้บังเกิดขึ้น
พรหมจรรย์จึงมิได้มีลาภัสการะและความสรรเสริญเป็นอานิสงส์ มิใช่มีความถึงพร้อม
แห่งศีลเป็นอานิสงส์ มิใช่มีความถึงพร้อมสมาธิเป็นอานิสงส์ มิใช่ญาณทัสสนะเป็น
อานิสงส์ พรหมจรรย์นี้มีเจโตวิมุตติอันไม่กำเริบเป็นประโยชน์ เป็นแก่นเป็นที่สุด^{๕๙}

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ส.บ. (ไทย) ๑๗/๓๐๒/๓๒๑.

^{๕๘} อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๒๗/๕๖๖.

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๒๒/๓๕๔-๓๕๕.

การประพัตติพรหมจรรย์หรือการประพัตติเนกขัมมะตามหลักพระพุทธศาสนานั้น เป็นการบำเพ็ญเพื่อให้เกิด “ประโยชน์เพื่อตนเอง ผู้อื่นและสังคม”^{๖๐} หรือ “ประโยชน์ในปัจจุบันอนาคตและประโยชน์สูงสุด”^{๖๑} ดังนี้

สรุปว่า อตถะหรือประโยชน์ ๓ ประการนี้ เป็นหลักการบำเพ็ญเพื่อให้เกิดอานิสงส์ร่วมกันของคนตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปจึงจะทำให้เกิดอานิสงส์เพื่อตน เพื่อคนอื่นละร่วมกัน มีหลักธรรมหรือกรอบในการดำเนินชีวิตที่ทำให้ได้รับผลอานิสงส์ร่วมกัน ซึ่งเป็นการใช้อานิสงส์ร่วมกันในรูปแบบของรูปธรรมและนามธรรมไม่มีคนใดคนหนึ่งเป็นเจ้าของร่วมกันทั้งหมดในสังคมแต่ในปัจจุบัน ยังให้ความสำคัญไม่มากเท่าที่ควร ดังนั้นพุทธศาสนิกชนจึงควรให้ความสำคัญแก่เนกขัมมะคือการออกบวชหรือการปลีกตนออกจากกามมากขึ้น เพราะจะทำให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

๒.๑.๓.๔ ปัญญาบารมี

๒.๑.๓.๔.๑ ความหมายของคำว่า “ปัญญา”

คำว่า “ปัญญา” มาจากรากศัพท์บาลีคือ ฌา ธาตุ ในความรู้อุป บพหน้า กวี ปัจจัย เป็นอิตถิลิงค์ อาการันต์

มีวิเคราะห์ว่า ปญญาเต เอตยาติ ปญญา แปลว่า สภาวะที่ช่วยให้รู้ ชื่อว่าปัญญา หรือธรรมอันบุคคลย่อมรู้ทั่วได้ด้วยคุณชาตินั้น เพราะเหตุนี้ คุณชาตินั้น ชื่อว่า ปัญญา^{๖๒}

อีกนัยหนึ่งวิเคราะห์ว่า ปชานาติติ ปญญา แปลว่า ธรรมชาติโดยย่อมรู้ทั่ว เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ปัญญา^{๖๓}

ปัญญามีความหมายตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์พิเศษหลายนัยดังนี้

๑. คัมภีร์อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต อธิบายความหมายว่า ปัญญา หมายถึงความรู้ ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล ธรรมที่มีโทษ ไม่มีโทษ ธรรมดำ (ธรรมที่ให้ผลเป็นทุกข์) ธรรมขาว (ธรรมที่ให้ผลเป็นสุข) ธรรมที่ควรเสพ ธรรมที่ไม่ควรเสพ ธรรมที่ไม่สามารถทำให้เป็นพระอริยะ

^{๖๐} ตูรายละเอียดยใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๗/๒๙.

^{๖๑} ตูรายละเอียดยใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖๙/๒๑๔-๒๑๕.

^{๖๒} อภิ. รุป. ๑๕๓ - ๑๕๔, อภิธานวิณณนา. ๑๕๓/๒๐๔.

^{๖๓} ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมบาลี - ไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๙), หน้า ๔๒๔.

และธรรมที่สามารถทำให้เป็นอริยะ^{๖๔} ปัญญาในความหมายนี้ หมายถึงปัญญาระดับโลกียะเป็นความรู้ที่เกิดจากการฟัง และการคิดพิจารณา

๒. คัมภีร์อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต เป็นต้น อธิบายความหมายว่า ปัญญา หมายถึง เครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ^{๖๕} ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ^{๖๖} ปัญญาในความหมายนี้ หมายถึงปัญญาระดับโลกียะและโลกุตตระ เป็นความรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งบรรลุมรรคผล

๓. อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค อธิบายความหมายว่า ปัญญา หมายถึงความรู้หรือรู้ธรรมโดยประการนั้น ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น^{๖๗}

๔. ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค อธิบายความหมายว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว คือ รู้โดยประการต่าง ๆ ได้แก่รู้จักอารมณ์มีสี่เหลี่ยมสี่เหลี่ยมเป็นต้น รู้แจ้งสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และรู้แจ้งแทงตลอดมรรคผล พิเศษกว่าความรู้ด้วยสัญญา ซึ่งเป็นความรู้จำอารมณ์มีสี่เหลี่ยม มีสี่เหลี่ยมเป็นต้นเท่านั้น และพิเศษกว่าความรู้ด้วยวิญญาณ ซึ่งเป็นความรู้แจ้งอารมณ์มีสี่เหลี่ยมสี่เหลี่ยมเป็นต้น และรู้แจ้งสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แต่ไม่อาจรู้แจ้งแทงตลอดมรรคผลได้^{๖๘}

นอกจากอธิบายความหมายของปัญญาแล้ว ในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ก็ยังได้อธิบายลักษณะของปัญญาไว้ว่า ปัญญามีการตรัสรู้สภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีหน้าที่กำจัดความมืดคือโมหะที่ปกปิดสภาวะธรรม มีความไม่หลงเป็นผลที่ปรากฏชัดเจน (ปัจจุปัญฺฐาน) มีสมาธิเป็นพื้นฐาน(ปทัฏฐาน) ตามพระพุทธพจน์ว่า ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้ย่อมเห็นตามความเป็นปัญญาตามลักษณะดังกล่าวนี้ได้แก่ วิปัสสนาปัญญา

ในมิลินทปัญหา พระนาคเสนเถระอธิบายลักษณะของปัญญาวามี ๒ ประการ คือ

^{๖๔} อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๕/๔๓๙.

^{๖๕} ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็น ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาปัญญา และมคคปัญญา ความเกิดและความดับ ในที่นี้หมายถึงความเกิดและความดับแห่งเบญจขันธ์ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อันเป็นอริยะ ในที่นี้หมายถึงบริสุทธิ์อยู่ห่างไกลจากกิเลสทั้งหลายด้วยวิกขัมภนปหานะ (การละด้วยการข่มไว้) และด้วยสมุทฺทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด) อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒/๒.

^{๖๖} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๔/๗.

^{๖๗} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑๐๘ - ๑๐๙/๓๘๘.

^{๖๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑ - ๒.

^{๖๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓.

(๑) มีการตัดกิเลสเป็นลักษณะ คือ พระโยคาวจรถือกิเลสอันมีในใจของตนไว้ด้วย มนสิการ แล้วตัดด้วยปัญญา เหมือนคนเกี่ยวข้าวจับกอข้าวด้วยมือซ้าย จับเคียวด้วยมือขวา แล้วตัดให้ขาดด้วยเคียวที่ถือไว้ด้วยมือข้างขวา^{๗๐}

(๒) มีการทำให้สว่างเป็นลักษณะ กล่าวคือ ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นก็กำจัดอวิชชาซึ่งทำให้มืด ทำให้เกิดแสงสว่างคือวิชา และญาณ ทำให้อริยสัจปรากฏ ทำให้เห็นไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เหมือนบุรุษส่องประทีปเข้าไปในเรือนที่มืด แสงประทีปย่อมกำจัดความมืด ทำให้เกิดแสงสว่าง ทำให้มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ปัญญาอันชอบในที่นี้ ภูิกามิลินทปัญหาอธิบายว่า ได้แก่วิปัสสนาปัญญา คือปัญญาอันเกิดด้วยวิปัสสนา^{๗๑}

ในชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ปัญญาจัดอยู่ในสังขารชั้น เป็นคนละส่วนกันกับวิญญาณหรือจิต แต่เป็นธรรมที่ประกอบกับจิต ไม่แยกออกจากจิต เกิดพร้อมกับจิตดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุอย่างเดียวกันกับจิต ซึ่งเรียกธรรมที่มีลักษณะ ดังกล่าวว่า เจตสิกธรรม ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านจำแนกเจตสิกไว้ ๕๒ ประการ ปัญญา เป็นเจตสิกธรรมอย่างหนึ่ง มีชื่อว่า ปัญญินทรีย์^{๗๒}

ในภูิกากอภิธรรมมัตถสังคหะ พระภูิกายจารย์ได้อธิบายความหมายเจตสิกธรรม คือ ปัญญินทรีย์ ไว้ว่า

ปกาเรน ชานาติ อนิจจาทิวเสน อวพุชฌตีติ ปญญา แปลว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้โดยอาการทั่วถึง ได้แก่รู้ชัดด้วยอำนาจลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น เหตุฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าปัญญา ปัญญา นั้นแลชื่อว่าอินทรีย์ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการรู้ชัดตามสภาวะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปัญญินทรีย์^{๗๓}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านเรียกเจตสิกธรรมว่าสังขาร และเรียกปัญญาเจตสิก คือ ปัญญินทรีย์ ว่า อโมหะ^{๗๔}

นอกจากนี้ คำว่า ปัญญา ซึ่งหมายถึงความรู้ ความรู้ทั่ว เป็นคำกลางๆ ที่มีความหมายกว้างขวางครอบคลุมความรู้ทุกประเภท แต่ยังมีคำที่มีความหมายเหมือนกันหรือใกล้เคียงกันมากกับคำว่าปัญญา สำหรับใช้ร่วมกับคำว่าปัญญา หรือใช้แทนคำว่าปัญญา ใช้หมายถึงความรู้เฉพาะเจาะจงลงไปในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ด้านใดด้านหนึ่ง เรียกว่า ไวพจน์ของคำว่า

^{๗๐} มิลินท. (บาลี) ๘/๓๓.

^{๗๑} มิลินท. (บาลี) ๑๕/๔๐ - ๔๑.

^{๗๒} ดูรายละเอียดใน สงคห. (บาลี) ๗.

^{๗๓} วิภาวิณี. (บาลี) ๑๐๗.

^{๗๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓๖.

ปัญญา ได้แก่คำว่า จักขุ ญาณ วิชา อาโลก โสส ภูริ เมธา วิปัสสนา สัมปชัญญะ อโมหะ ธรรม วิจัย สัมมาทิฐิ ปฏิสัมภีทา อภิญญา วิมังสา พุทธิ ธี โธนา มันทา และปณฺธิจจะ ซึ่งจะได้ อธิบายต่อไป ดังนี้

เนื้อความในพระสูตรมีธรรมจกักปวัตตนสูตรเป็นต้นตอนที่ว่า “ปุพเพ อนนุสสุเตสุ ฐมเมสุ จกขุ อุตปาที ฌาณ อุตปาที ปญญา อุตปาที วิชา อุตปาที อาโลโก อุตปาที แปลว่า จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่ เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน...”^{๗๕} ปรากฏคำว่า จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา และ อาโลก (แสงสว่าง) เป็นคำพ้องมาด้วยกัน

ในพระสูตรตันตปิฎก คัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิเทศ จุฬนิเทศ และปฏิสัมภีทามรรค และในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์มัสมสังคณี วิวัคค์ ปุคคัลบัญญัติ และกถาวัตถุ มักจะพบกลุ่มคำ เหล่านี้อธิบายขยายความคำว่าปัญญาและคำที่มีความหมายว่าปัญญา ได้แก่

- ๑) ปัญญา ความรู้ทั่ว
- ๒) ปชานนา กิริยาที่รู้ชัด
- ๓) วิจัย ความวิจัย
- ๔) ปวิจัย ความเลือกเฟ้น
- ๕) ธรรมวิจัย ความสอดส่องธรรม
- ๖) สัลลิกขณา ความกำหนดหมาย
- ๗) อุปลักขณา ความเข้าไปกำหนด
- ๘) ปัจจุลักขณา ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ
- ๙) ปณฺธิจจะ ภาวะที่รู้
- ๑๐) โกสัลละ ภาวะที่ฉลาด
- ๑๑) เนปฺญญะ ภาวะที่รู้ละเอียด
- ๑๒) เวภฺพิยา ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง
- ๑๓) จินตา ความค้นคิด
- ๑๔) อุปปริกขา ความใคร่ครวญ
- ๑๕) ภูริ ปัญญาตุดจแผ่นดิน
- ๑๖) เมธา ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส
- ๑๗) ปริณายิกา ปัญญาเครื่องนำทาง
- ๑๘) วิปัสสนา ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง
- ๑๙) สัมปชัญญะ ความรู้ดี

^{๗๕} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๓๐/๓๕๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๔.

- ๒๐) ปโตหะ ปัญญาจุปปัก
- ๒๑) ปัญญา ความรู้ทั่ว
- ๒๒) ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา
- ๒๓) ปัญญาพละ กำลังคือปัญญา
- ๒๔) ปัญญาสัจตะ ปัญญาจุตัสตรา
- ๒๕) ปัญญาปาสาหะ ปัญญาจุปปราสาท
- ๒๖) ปัญญาอาโลกะ ความสว่างคือปัญญา
- ๒๗) ปัญญาโอภาสะ แสงสว่างคือปัญญา
- ๒๘) ปัญญาปชโชตะ ปัญญาจุจดวงประทีป
- ๒๙) ปัญญารัตนะ ปัญญาจุจดวงแก้ว
- ๓๐) อโมหะ ความไม่หลงมกมาย
- ๓๑) รัมมวิจย ความเลือกเฟ้นธรรม
- ๓๒) สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ

๒.๑.๓.๔.๒ ประเภทของปัญญา

ปัญญา จำแนกออกไปเป็นประเภทมากมายตั้งแต่ปัญญาหนึ่งเดียวถึงปัญญา ๗๗ โดยใช้ชื่อว่าปัญญาโดยตรงบ้าง โดยชื่อว่าญาณ วิชชา วิปัสสนา ปฏิสัมภิตา หรืออภิปัญญาบ้าง

ในคัมภีร์ญาณวิภังค์ ท่านจำแนกญาณหรือปัญญาไว้ถึง ๑ - ๑๐ ประเภท กล่าวคือ จัดความรู้ทางวิญญาณ ๕ เป็นญาณ ๑ จำแนกปัญญาเป็น ๒ ประเภท เช่นโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญา เป็นต้น จำแนกเป็น ๓ ประเภท เช่น สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา เป็นต้น จำแนกเป็น ๔ ประเภท เช่นปฏิสัมภิตา ๔ เป็นต้น^{๗๖} จัดสัมมาสมาธิ มืองค์ ๕ เป็นปัญญา ๕ จัดอภิปัญญา ๖ เป็นปัญญา ๖ จัดญาณวัตถุ ๗ เป็นปัญญา ๗ จัด ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ เป็นปัญญา ๘ จัดปัญญาในอนุปปพวิหาร ๙ เป็นปัญญา ๙ และจัดทสพลญาณ ๑๐ ประการของพระตถาคตเจ้าเป็นปัญญา ๑๐

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค พระสารีบุตรเถระจำแนกปัญญาไว้ ๗๓ ประการโดยเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตั้งแต่พระสาวกจนถึงพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เรียกชื่อว่าปัญญาญาณ ๗๓^{๗๗}

^{๗๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๕๔/๔๘๔-๔๘๒.

^{๗๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/มัตติกา/๑ - ๖.

ในปรกณวิเสสวิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสจารย์จำแนกปัญญาวัว ๑ - ๔ ประเภท คล้าย ๆ กับในคัมภีร์ญาณวิภังค์ ต่างแต่ในวิสุทธิมรรคจัดปัญญาเป็น ๑ โดยลักษณะคือการรู้แจ้ง แห่งตลอดสภาวะธรรม หมายถึงการรู้สิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง

หลักเกณฑ์ที่ท่านใช้จำแนกปัญญาออกไปประเภทต่าง ๆ และมีชื่อเรียกมากมาย นั้นวิเคราะห์ได้ว่าใช้หลักเกณฑ์ดังนี้

๑. จำแนกตามระดับชั้นของปัญญา กล่าวคือ ปัญญาที่เกิดร่วมกับจิตชั้นกามาวจร ภูมิรูปาวจรภูมิ และอรุปาวจรภูมิ จัดเป็นโลกียปัญญา ปัญญาที่เกิดร่วมกับจิตชั้นโลกุตตรภูมิ จัดเป็นโลกุตตรปัญญา

๒. จำแนกตามบ่อเกิดหรือที่มาของปัญญา เช่น ปัญญาที่เกิดจากการฟัง เรียกว่า สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด เรียกว่าจินตามยปัญญา ปัญญาของผู้ที่เข้าสมาบัติ เรียกว่า ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา เรียกว่าวิปัสสนาญาณ หรือ วิปัสสนาปัญญา

๓. จำแนกตามประเภทของบุคคลผู้มีปัญญา เช่น เสขปัญญา ปัญญาของผู้ที่ยัง ต้องศึกษาในไตรสิกขาคือศีล สมาธิ และปัญญา อเสขปัญญาปัญญาของผู้ที่ไม่ต้องศึกษาใน ไตรสิกขา คือปัญญาของพระอรหันต์ เนวเสขานาเสขปัญญาปัญญาของบุคคลนอกจากพระเสขะ และพระอเสขะ พุทธญาณ พระปัญญาญาณของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

๔. จำแนกตามเรื่องต่าง ๆ ที่รู้ด้วยปัญญาหรือความรู้ในแขนงนั้น ๆ เช่น วิชา ๓ ความรู้แจ้งเรื่องอดีตชาติของตนเป็นต้น วิชา ๘ ความรู้เรื่องวิปัสสนาญาณเป็นต้น อภิญญา ๖ ความรู้ยิ่ง ความรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง มีความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้เป็นต้น ปฏิสัมภีตา ๔ ความรู้ที่แตกฉานในอรรถธรรม ภาษา และปฏิภาณสัพพัญญุตญาณ พระญาณที่ยังรู้ธรรม ทั้งปวง

ปัญญา ซึ่งจำแนกไปเป็นมากมายหลายประเภท ตามหลักเกณฑ์ต่างๆดังกล่าวมานั้น ว่าโดยประเภทใหญ่ ๆ ก็จัดเป็น ๒ ประเภทคือ โลกียปัญญา และโลกุตตรปัญญา ดังนี้

๑) โลกียปัญญา ปัญญาระดับโลก ๆ ปัญญามากมายหลายประเภทที่จัดเป็น โลกียปัญญานั้น ได้แก่

(๑) สชาติปัญญา ปัญญาที่ติดตัวมาแต่กำเนิด

(๒) สุตมยปัญญา หรือสุตมยญาณปัญญา หรือความรู้ที่เกิดจากการฟัง เกิดจากการศึกษาเล่าเรียนวิชาการหลากหลายสาขา ที่สามารถถ่ายทอดกันได้โดยการศึกษาเล่าเรียน จำแนกออกได้เป็น ๒ คือวิชาการในทางโลกและวิชาการทางธรรม ซึ่งทั้งสองอย่าง ก็ จำแนกออกไปอีกได้หลากหลายสาขา

(๓) จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟังแล้วคิดพิจารณาจนเข้าใจ หรือความคิดสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ ที่ไม่เคยได้ฟังมาจากใคร เช่น การคิดประดิษฐ์สิ่งใหม่ ๆ ในทางวิทยาศาสตร์ จินตามยปัญญานี้ หมายรวมถึงโกศล ๓ ประการ ได้แก่อายโกศล ความฉลาดในทางเจริญ อปายโกศล ความฉลาดในทางเสื่อม และอุปายโกศล ความฉลาดในทางที่จะหลีกเลี่ยงความเสื่อมเข้าถึงความเจริญ

(๔) ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการลงมือปฏิบัติธรรม ความรู้ที่เป็นผลของการปฏิบัติธรรม ซึ่งการปฏิบัติธรรมนั้นอาจจำแนกเป็นการให้ทานรักษาศีล และการเจริญภาวนา หรือจำแนกตามหลักไตรสิกขา ได้แก่การรักษาศีล เจริญสมาธิและเจริญปัญญา การปฏิบัติธรรมแต่ละขั้นตอนก็จะเกิดปัญญาควบคู่ไปด้วย เช่นการให้ทานก็ทำให้เกิดทานมยปัญญา การรักษาศีลก็ทำให้เกิดศีลมยปัญญา ส่วนการเจริญภาวนาแบ่งเป็น ๒ คือการเจริญสมาธิ หรือการเจริญสมถกรรมฐานเป็นการฝึกจิตให้เกิดสมาธิ และการเจริญปัญญาหรือการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเป็นการฝึกจิตให้เกิดปัญญา ซึ่งภาวนาทั้ง ๒ อย่างล้วนทำให้เกิดภาวนามยปัญญา กล่าวคือการเจริญสมถกรรมฐานจนบรรลุฌานสมาบัติ ๘ คือรูปฌาน ๔ และอรุณฌาน ๔ ขึ้นใดขั้นหนึ่งทำให้เกิดปัญญาของผู้ที่เข้าสมาบัติ ซึ่งปัญญานี้เป็นความหมายของภาวนามยปัญญาที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก^{๗๘} เมื่อบรรลุฌานสมาบัติ ๘ แล้ว สิ่งที่จะตามมาคือ อภิญญา ๕ ประการ มีอิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งอภิญญาทั้ง ๕ นี้ จัดเป็นโลกียปัญญาส่วนการเจริญวิปัสสนากรรมฐานก็จะทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ ๘ มีอุทยัพพยานุปัสสนาญาณเป็นต้น หรือญาณ ๑๖ ตามนัยวิสุทธิ มรรคมี นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้น ซึ่งวิปัสสนาญาณ ๘ จัดเป็นโลกียปัญญา ส่วนญาณ ๑๖ กล่าวคือตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณถึงสัจจานุโลมิกญาณ และปัจจเวกชนญาณซึ่งเกิดต่อจากมัคคญาณ ผลญาณเป็นโลกียปัญญา ส่วนโคตรภูญาณซึ่งเป็นญาณคั่นระหว่างสัจจานุโลมิกญาณอันเป็นโลกียะกับมัคคญาณอันเป็นโลกุตระไม่จัดเป็นทั้งโลกียปัญญาและโลกุตระปัญญา

วิชา ๒ ประการของพระอรหันต์ประเภทเทวโฆ ผู้ได้วิชา ๓ ได้แก่ (๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติก่อนได้ หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าอดีตังสญาณญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต (๒) จุตูปปาตญาณ ญาณที่ทำให้รู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายหรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าทิพพจักขุญาณ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ ซึ่งหมายความรวมถึงปัจจุปันนังสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน และอนาคตังสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคตก็จัดเป็นโลกียปัญญา [ส่วนวิชาข้อที่ ๓ คือ อาสัจจขยญาณ คือ ญาณเป็นที่หยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายจัดเป็นโลกุตระปัญญา]

^{๗๘} อภิ . วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๓-๕๐๔.

ปฏิสัมพันธ์ ๓ ของพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมพันธ์ปัดโต ผู้บรรลุปฏิสัมพันธ์ ๔ ได้แก่ ธรรมปฏิสัมพันธ์ นิรุตติปฏิสัมพันธ์ และปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ ๓ ประการนี้เป็นโลกียปัญญา ส่วนอรรถปฏิสัมพันธ์เป็นได้ทั้งโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญา กล่าวคือเป็นโลกุตตรปัญญาโดยเป็นญาณในมรรค ผลมีพระนิพพานเป็นอารมณ์^{๗๙}

พระญาณ ๙ ประการของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตั้งแต่ฐานฐานญาณปรีชาหยั่งรู้ ฐานะคือสิ่งที่เป็นไปได้และฐานะสิ่งที่เป็นไปได้ไม่ถึงจุดปาดญาณ ซึ่งเป็นพระญาณในหมวด ทสพลญาณ จัดเป็นโลกียปัญญา แม้กระทั่งพระญาณที่สำคัญทำให้ทรงพระนามว่าพระสัพพัญญู คือพระสัพพัญญุตญาณก็จัดเป็นโลกียปัญญาเช่นกัน เพราะในอรรถกถาญาณวิงค์ ท่าน อธิบายว่าเป็นฌาน แต่ไม่อาจแน่วแน่ เป็นอิทธิ แต่ไม่อาจแสดงฤทธิ์ได้ เป็นมรรค แต่ไม่อาจทำ กิเลสให้สิ้นไปได้^{๘๐}

๒) โลกุตตรปัญญา ปัญญาที่เหนือโลก ได้แก่ ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา คือปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ได้แก่ (๑) ปัญญาในโสดาปัตติ มรรค ๒. ปัญญาในโสดาปัตติผล (๓) ปัญญาในสกทาคามีมรรค (๔) ปัญญาในสกทาคามีผล (๕) ปัญญาในอนาคามี มรรค (๖) ปัญญาในอนาคามีผล (๗) ปัญญาในอรหัตตมรรค (๘) ปัญญาในอรหัตตผล^{๘๑} ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ นี้เรียกได้หลายชื่อ เช่น อธิปัญญาปัญญา ปัญญาในปัญญาอันยิ่ง มรรคปัญญาและมรรควิปัสสนาเป็นต้น ท่านผู้บรรลุมัคคญาณผลญาณแล้วสามารถ เข้าผลสมาบัติได้ ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลผู้เข้าผลสมาบัตินี้ เป็นความหมายของ ภาวนามยปัญญาที่ตรัสไว้ในพระไตรปิฎก หรืออีกนัยหนึ่งได้แก่ อาสวักขยญาณ ความหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ ซึ่งเป็นธรรมข้อหนึ่งในหมวดวิชา ๓ อภิญญา ๖ วิชา ๘ และทสพลญาณ

ยังมีปัญญาที่ไม่จัดเป็นทั้งโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญาได้แก่ โคตรภูญาณ ดังที่กล่าวแล้ว และนิโรธสมาบัติญาณของพระอรหันต์และพระอนาคามี ผู้ได้สมาบัติ ๘ เพราะนิโรธสมาบัติไม่ใช่ธรรมที่มีอยู่โดยสภาวะคือปรมาตม^{๘๒} คือไม่ใช่ปรมาตมธรรมไม่ใช่ ธรรมที่มี อยู่จริง โดยความจริงขั้นสูงสุด เป็นเพียงบัญญัติธรรม ท่านสมมติว่าเป็นพระนิพพานโดยพิเศษ

^{๗๙} อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๕๐/๔๗๘.

^{๘๐} อภิ. วิ.อ. (บาลี) ๘๓๑/๕๐๐.

^{๘๑} อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๐๗/๔๐๘.

^{๘๒} วิสุทธิ (บาลี) ๓/๓๗๑.

๒.๑.๓.๔.๓ บ่อเกิดของปัญญา

บ่อเกิดของปัญญาหมายถึง แหล่งที่เกิด แหล่งที่มา ต้นกำเนิดของปัญญา หรือ กระบวนการวิธีการขั้นตอนที่ทำให้เกิดปัญญา ปัญญานั้นเป็นสิ่งที่สามารถทำให้เกิดมี และ พัฒนาให้เจริญงอกงามได้ ดังที่พระพุทธองค์ทรงจัดปัญญาภาวนาคือการพัฒนาปัญญา เป็น การพัฒนาหรือภาวนาอย่างหนึ่งในภาวนา ๔ อย่าง^{๔๓} การที่จะทำให้ปัญญาเกิดมีขึ้นได้นั้น ขั้น แรกก็ควรรู้ก่อนว่าปัญญาคืออะไร มีกี่ประเภท อะไรบ้าง หรืออย่างน้อยที่สุดก็ควรรู้ว่า เราต้อง การมีปัญญาประเภทใด วิธีการที่จะทำให้ปัญญาประเภทนั้น ๆ เกิดมีขึ้นต้องทำอะไร เมื่อ ทราบแล้วจึงลงมือปฏิบัติ เพื่อให้ปัญญาที่ต้องการนั้นเกิดมีขึ้น ซึ่งความหมายและประเภทของ ปัญหารวมทั้งปัญญาในฐานะเป็นบารมี ได้กล่าวไว้แล้วในหัวข้อก่อน ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะได้ กล่าวถึงบ่อเกิดของปัญญาต่อไป

ปัญญาจะเกิดมีได้เพราะประกอบเหตุที่ทำให้เกิดปัญญา ดังที่พระพุทธเจ้า ตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมบทว่า

ปัญญาเพียงดังแผ่นดินเกิดเพราะการประกอบ และเสื่อมไป

เพราะการไม่ประกอบ เมื่อรู้ทางเจริญและทางเสื่อม

แห่งปัญญาทั้ง ๒ ทางนี้แล้ว บุคคลพึงตั้งตนโดยวิธีที่ปัญญา

เพียงดังแผ่นดินจะเจริญยิ่งขึ้น^{๔๔}

ปัญญาแบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญา ในหัวข้อ บ่อเกิดของปัญญานี้ ขอแยกออกเป็น ๒ ส่วนได้แก่บ่อเกิดของปัญญาในทางโลกและบ่อเกิด ของปัญญาในทางธรรม เพราะปัญญาในทางโลกสิ้นสุดอยู่ที่ปัญญาชั้นโลกียะ มิได้เป็นพื้นฐาน ของโลกุตตรปัญญาโดยตรง ส่วนโลกียปัญญาในทางธรรมนั้นเป็นพื้นฐานของโลกุตตรปัญญา ต่อไป นั่นคือการจะทำให้เกิดปัญญาชั้นโลกุตตระได้ จำเป็นต้องทำให้เกิดปัญญาชั้นโลกียะก่อน แล้วจึงพัฒนาขึ้นไปจนถึงปัญญาชั้นโลกุตตระ

บ่อเกิดของโลกียปัญญา หรือวิชาความรู้ในทางโลก ในส่วนที่เป็นสุขตมยปัญญา คือ ความรู้ที่เกิดจากการฟังหรือการเรียนรู้ มีบ่อเกิดมาจากการศึกษาเล่าเรียนในสถาบันการศึกษา และการศึกษาตามอัธยาศัยโดยอาศัยสื่อหลากหลายเช่น หนังสือ สิ่งพิมพ์ ตำรับตำรา วิทยุ โทรทัศน์ และอินเทอร์เน็ต เป็นต้น

^{๔๓} ตูรายละเอียดยใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๘/๒๗๒. และ อญ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๔.

^{๔๔} ขุ.ธ.(ไทย) ๒๔/๒๘๒/๑๒๐.

ในส่วนของจินตามยปัญญาคือความรู้ใหม่ ๆ ในศาสตร์ต่างๆ เช่นวิทยาศาสตร์ มี
 ป่อเกิดมาจากการศึกษาค้นคว้า วิจัยทดลอง การพยายามคิดค้นสิ่งประดิษฐ์ใหม่ ๆ คิด สร้าง
 สรรค์ผลงานใหม่ๆ เพื่อใช้ในงานด้านการแพทย์และอุตสาหกรรมเป็นต้น

ในส่วนของภาวนามยปัญญาคือความรู้ที่เกิดจากการลงมือทำ มีป่อเกิดมาจากการ
 การศึกษาหาความรู้และประสบการณ์จากการทำงานในอาชีพของตนๆ

ส่วนป่อเกิดของโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญาในทางธรรม แบ่งเป็นขั้นตอนได้
 ดังนี้

๑. **มีศรัทธา** คือความเชื่อในครูอาจารย์ กัลยาณมิตร ดังเช่นที่ทรงแสดงไว้ใน
 ภัฏฐาคิริสูตรว่า “กุลบุตรในศาสนานี้ เกิดศรัทธาแล้วย่อมเข้าไปหา เมื่อเข้าไปหาย่อมนั่งใกล้...”^{๘๕}

อีกนัยหนึ่ง มีครูอาจารย์ กัลยาณมิตร หรือคบหาสัตบุรุษคือคบคนดี ดังเช่นที่ทรง
 แสดงไว้ในปัญญาสูตรว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อาศัยพระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์รูปใด
 รูปหนึ่ง ผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นครู เป็นที่เข้าไปตั้งหิริ โอตตปปะ ความรักและความเคารพอย่าง
 แร่งกล้า”^{๘๖}

อนึ่ง ทรงแสดงไว้ในอังกุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ว่า

ภิกษุทั้งหลายธรรม ๔ ประการย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญด้วยปัญญา ธรรม ๔
 ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สปัปฺริสสังเสวะ (การคบสัตบุรุษ)
๒. สัทธัมมัสสวณะ (การฟังสัทธรรม)
๓. โยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยแยบคาย)
๔. ฐัมมานุสรมมปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม)

ภิกษุทั้งหลายธรรม ๔ ประการนี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญด้วยปัญญา^{๘๗}

การมีศรัทธา มีครูอาจารย์ กัลยาณมิตรหรือการคบหาสัตบุรุษ นำไปสู่ขั้นตอนต่อ
 ไป ได้แก่

๒. **สุตะหรือ สัทธัมมัสสวณะ**คือการฟังธรรม การศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม
 ดังที่ ตรัสไว้ในภัฏฐาคิริสูตรว่า “เมื่อนั่งใกล้ย่อมเงียโสตลงสดับ เงียโสตลงสดับแล้วย่อมฟังธรรม
 ครั้นฟังธรรมแล้วย่อมทรงจำไว้” และตรัสไว้ในปัญญาสูตรว่า “เธอเข้าไปหาแล้วสอบถามไต่ถาม

^{๘๕} ตูรายละเอียดยใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๓/๒๑๒.

^{๘๖} ตูรายละเอียดยใน อง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๒/๑๙๖ - ๑๙๘.

^{๘๗} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๘/๓๖๘.

ท่านเหล่านั้นตามเวลาอันสมควรว่า “ท่านผู้เจริญ พระพุทธรูปนี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพระพุทธรูปนี้เป็นอย่างไร” ท่านเหล่านั้นย่อมเปิดเผยธรรมที่ยังไม่ได้เปิดเผย ทำให้ง่ายซึ่งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้ง่าย และบรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยหลายอย่าง...” การฟังธรรม การศึกษาเล่าเรียนธรรมนี้เอง เป็นปอเกิดของสุตมยปัญญา ดังพระพุทธรูปว่า ฟังด้วยดีย่อมได้ปัญญา^{๔๔} การฟังด้วยดี การสอบถาม เป็นอาหารของปัญญา^{๔๕}

พระปริยัติธรรมคำสอนที่อยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อรรถกถาและคัมภีร์อื่น ๆ นั้นมีมากมาย แต่เรื่องที่จำเป็นต้องฟังต้องศึกษาจากครูอาจารย์หรือจากคัมภีร์ เพื่อให้เกิดสุตมยปัญญา แล้วนำไปปฏิบัติให้เกิดภาวนามยปัญญาได้แก่ เรื่องทาน ศีล ภาวนา หรือศีล สมาธิ ปัญญา สมถกรรมฐาน อารมณของสมถกรรมฐาน ๔๐ ฌาน สมาบัติ ๘ วิปัสสนากรรมฐาน วิปัสสนาญาณ ๙ หรือญาณ ๑๖ วิชชา ๓ อภิญญา ๖ วิชชา ๘ และปฏิสัมภิทา ๔ ผู้ที่มีความรู้ในพระปริยัติธรรมมากและทรงจำได้มาก จะได้ชื่อว่าเป็นพหูสูต ผู้มีการสดับตรับฟังมาก มีการศึกษาสูง มีความรู้ชนิดสุตมยปัญญามาก

๓. โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยแยบคาย การคิดพิจารณา ทำความเข้าใจในเรื่องที่ได้ฟังได้เรียนมาเพื่อให้นำไปปฏิบัติได้ถูกต้อง

๔. ธรรมานุธรรมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือ การให้ทานในส่วนของคฤหัสถ์ ทำให้เกิดทานมยปัญญา การรักษาศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ หรือศีล ๒๒๗ ทำให้เกิดศีลมยปัญญา การรักษาศีลมีประโยชน์เพื่อเป็นพื้นฐานแก่การเจริญสมณะและวิปัสสนา การเจริญสมถกรรมฐาน ทำให้บรรลุฌานสมาบัติ ๘ ซึ่งแบ่งเป็น รูปฌาน ๔ และอรุณฌาน ๔ เมื่อบรรลุฌานสมาบัติ ๘ แล้วฝึกให้ชำนาญ เป็นบาทฐานทำให้เกิดอภิญญา ๕ มีอิทธิวิธิต่าง ๆ เป็นต้น

ทานมยปัญญา ศีลมยปัญญา ความรู้ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ได้ฌานสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ถือว่าเป็นภาวนามยปัญญาขั้นโลกียะที่เกิดจากการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือการให้ทานรักษาศีล และการเจริญสมถกรรมฐาน แต่ตามความหมายในพระไตรปิฎกท่านประสงค์เอาความรู้ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ได้ฌานสมาบัติเท่านั้นว่าเป็น ภาวนามยปัญญา

เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญสมถกรรมฐานจนประสบผลสำเร็จถึงที่สุด คือ บรรลุฌานสมาบัติ ๘ และได้อภิญญา ๕ แล้วก็นำฌานสมาบัติเป็นบาทฐานเจริญวิปัสสนากรรมฐานต่อไป แต่หากผู้ปฏิบัติ ไม่ประสงค์จะเจริญสมถกรรมฐานจนสำเร็จขั้นสูงสุด ก็สามารถเจริญสมถกรรมฐานจนบรรลุฌานขั้นใดขั้นหนึ่งเท่าที่ต้องการ แล้วก็นำฌานเป็นบาทฐานเจริญวิปัสสนากรรมฐานต่อไป

^{๔๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓; ขุ.ส. (ไทย) ๒๕/๑๘๖,๑๘๘/๕๔๔.

^{๔๕} อง.ทสท. (ไทย) ๒๔/๗๓/๑๖๒.

ได้ หรืออาจจะเจริญวิปัสสนาพร้อมๆ กับเจริญสมณะ หรือเจริญวิปัสสนาจนประสบผลสำเร็จถึงที่สุดแล้วเจริญสมณะก็ได้

การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ ๙ ซึ่งมีอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณที่ตามเห็นความเกิดและความเสื่อมไปแห่งสังขาร เป็นต้น มีสัจจานุโลมิกญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การรู้อย่างเป็นที่สุดหรือทำให้เกิดญาณ ๑๖ ซึ่งมีนามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้นามและรูป เป็นต้น มีปัจจเวกขณญาณ ญาณที่พิจารณาทบทวนมรรคผล กิเลสที่ได้แล้ว กิเลสที่ยังเหลือและพระนิพพานเป็นที่สุด

วิปัสสนาญาณ ๙ หรือญาณ ๑๖ นี้เองเป็นภาวนามยปัญญา ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน วิปัสสนาญาณ ๙ หรือญาณ ๑๖^{๙๐} ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณถึง สัจจานุโลมิกญาณ และปัจจเวกขณญาณเป็นภาวนามยปัญญาชั้นโลกียะ มัคคญาณผลญาณเป็นภาวนามยปัญญาชั้นโลกุตตระ ส่วนโคตรภูญาณไม่จัดเป็นโลกียะและโลกุตตรปัญญา มัคคญาณผลญาณนี้เองเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อาสวัชยญาณ ๗ เป็นวิชาที่ ๓ อภิญญาที่ ๖ และทสพลญาณที่ ๑๐ หนึ่ง มัคคญาณผลญาณนี้ เองเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า โพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ หรือสัมมาสัมโพธิ โพธิญาณ

ผลที่แตกต่างกันระหว่างเจริญวิปัสสนาเพียงอย่างเดียว กับการเจริญสมณะควบคู่กับเจริญวิปัสสนา หรือเจริญวิปัสสนาแล้วเจริญสมณะ ก็คือการเจริญวิปัสสนาเพียงอย่างเดียว ทำให้ผู้ปฏิบัติบางท่านบรรลุเฉพาะมัคคญาณ ผลญาณ หรืออาสวัชยญาณเท่านั้น ผลของการเจริญสมณะก่อนเจริญวิปัสสนา เจริญสมณะควบคู่กับเจริญวิปัสสนา หรือเจริญวิปัสสนา แล้วเจริญสมณะ ทำให้ผู้ปฏิบัติบางท่านบรรลุวิชา ๓ บางท่านบรรลุอภิญญา ๖ บางท่านบรรลุปฐีสัมภิทา ๔ แต่สำหรับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบรรลุวิชา ๓ และทรงเพียบพร้อมด้วยพระปัญญาญาณทั้งปวงมีอภิญญา ๖ ปฐีสัมภิทา ๔ ทสพลญาณ เวสาร์ชชญาณ และพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น ทั้งนี้เป็นผลของการที่ทรงบำเพ็ญปัญญาบารมีและบารมีอื่น ๆ มาจนเต็มเปี่ยมเพื่อการบรรลุเป้าหมายคือพุทธภูมิ

กล่าวให้ละเอียดลงไปการรักษาศีลให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ แต่เจริญสมณกรรมฐานพอประมาณ กล่าวคือบรรลุฌานสมาบัติขั้นใดขั้นหนึ่ง ไม่ถึงฌานสมาบัติขั้นที่ ๘ และเจริญวิปัสสนากรรมฐานเป็นบ่อเกิดแห่งวิชา ๓ ส่วนการรักษาศีลให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ พร้อมทั้งเพียรพยายามเจริญสมณกรรมฐานจนบรรลุฌานสมาบัติ ๘ และเจริญวิปัสสนาเป็นบ่อเกิดแห่งอภิญญา ๖ ส่วนการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมจนแตกฉานเป็นพหูสูต พร้อมทั้งความเป็นผู้มีบุญ

^{๙๐} วิปัสสนาญาณ ๙ รวมอยู่ในญาณ ๑๖ คือเป็นญาณขั้นที่ ๔ - ๑๒.

วาสนาเคยได้บวชเรียนและปฏิบัติธรรมมาในอดีตชาติ และเจริญวิปัสสนาจนบรรลุมัคคญาณ ผลญาณเป็นบ่อเกิดแห่งปฏิสัมภิทา ๔”^{๕๑} ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

อนึ่ง อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้วิชา ๓ ทรงประกาศด้วยศีล เพราะผู้ปฏิบัติอาศัยความถึงพร้อมด้วยศีลจึงบรรลุวิชา ๓ หาใช่เพราะเหตุอื่นจากนั้นไม่ อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้อภิญญา ๖ ทรงประกาศด้วยสมาธิ เพราะผู้ปฏิบัติอาศัยความถึงพร้อมด้วยสมาธิจึงบรรลุอภิญญา ๖ หาใช่เพราะเหตุอื่นจากนั้นไม่ อุปนิสัยแห่งความแตกฉานในปฏิสัมภิทา ทรงประกาศด้วยปัญญา เพราะผู้ปฏิบัติอาศัยความถึงพร้อมด้วยปัญญา จึงบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ หาใช่เพราะเหตุอื่นจากนั้นไม่”^{๕๒}

บ่อเกิดของปัญญาที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือสชาติปัญญา ปัญญาที่มีติดตัวมาแต่กำเนิด มีมาพร้อมกับการถือปฏิสนธิที่เป็นไตรเหตุ ได้แก่อโลภะความไม่โลภ โทสะความไม่โกรธ และอโมหะความไม่หลง ได้แก่การบำเพ็ญบุญบาปมามีไว้ในอดีตชาติ ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในพระคาถานั้นว่า “มีปัญญาด้วยปัญญาใด กิจที่ผู้นั้นจะพึงทำในปัญญานั้นหาไม่ เพราะปัญญานั้นสำเร็จแก่เขาด้วยกรรมที่มีในชาติก่อนนั้นเทียว”^{๕๓}

๒.๑.๓.๕ วิริยบารมี

๒.๑.๓.๕.๑ ความหมายของคำว่า “วิริยะ”

คำว่า “วิริย” ที่ใช้ในภาษาไทยนั้น ในภาษาสันสกฤต เป็น “วีรฺย” และในภาษาบาลีเป็น “วีริย” แปลว่า ความเพียร, ความพยายาม, ความเข้มแข็ง, ความบากบั่น, ความกล้า, ความกล้าหาญ, ความบากบั่น, กำลัง (พล), เดช (ปาว) คำนี้มีรากศัพท์มาจากคำว่า “วีร” แปลว่า ความเพียร, ความกล้า, ความกล้าหาญ, คนกล้า, คนกล้าหาญ (บุกเข้าไป), คนพากเพียร, นักรบ, วิเคราะห์ว่า เวติ อุตฺตมภาวํ ยาตีติ วีโร วิชาตุ ส ปัจจัย”^{๕๔}

คัมภีร์พระพุทธศาสนา ได้ให้ความหมายของวิริยะไว้ดังนี้

^{๕๑} ดูรายละเอียดเรื่องบ่อเกิดแห่งปฏิสัมภิทา ๔ ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๗ - ๙.

^{๕๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๖.

^{๕๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๔ - ๕.

^{๕๔} ป. หลงบุญ, พจนานุกรมบาลี-ไทย, หน้า ๕๙๗ ; พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, ทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในคราวอายุครบ ๕ รอบ หม่อมหลวงบัว กิตติยากร ในพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๒, (กรุงเทพมหานคร : ศิวพร, ๒๕๑๓), หน้า ๗๑๖, ๗๓๑.

๑. พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ปฐมภาค ได้กล่าวความหมายของวิริยะที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในฉน ๔ และวิชา ๓ ถึงการตรัสรู้ของพระองค์เพราะอาศัยวิริยะ ตรัสตอบแก่เวรัญชพราหมณ์ดังนี้

ในขณะที่หมู่สัตว์ ถูกกระเปาะไขคืออวิชาห่อหุ้มอยู่ เราได้ทำลายกระเปาะไขคืออวิชาผู้เดียวเท่านั้นสำเร็จอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม จึงเป็นพีใหญ่ผู้ประเสริฐที่สุดของโลก

พราหมณ์ เราปรารถนาความเพียร ไม่ย่อหย่อน มีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม มีกายสงบ ไม่กระสับกระส่าย มีจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ

เพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว เราได้บรรลุจุดตกฉนที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่^{๔๕}

๒. พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค ได้กล่าวความหมายของวิริยะที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในพราหมณสูตร ดังนี้

อริยมรรคมีญาณนั้นมีธรรม คือศรัทธากับปัญญาเป็นเอกทุกเมื่อ มีhiriเป็นงอน มีใจเป็นเชือก มีสติเป็นนายสารถิผู้คอยควบคุม^{๔๖}

รถนี้มีศีล^{๔๗} เป็นเครื่องประดับ มีฉน^{๔๘} เป็นเพลลา มีความเพียรเป็นล้อ มีอุเบกขาเป็นทวน^{๔๙} มีความไม่ย่อภาคได้เป็นประทุน

กุลบุตรใดมีความไม่พยาบาท มีความไม่เบียดเบียนและมีวิเวก^{๕๐} เป็นอาวุธ มีความอดทนเป็นเกราะหนั กุลบุตรนั้นย่อมประพฤติเพื่อความเกษมจากโยคะ

พรหมยานอันยอดเยี่ยมนี้ เกิดแล้วในตนของบุคคลเหล่าใด บุคคลเหล่านั้นเป็นนักปราชญ์ มีชัยชนะ ย่อมออกไปจากโลกโดยแท้

๓. พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีปกรณ์ ได้กล่าวความหมายของวิริยะที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในกุศลธรรมกามาจรกุศลจิต ๘ ดังนี้

^{๔๕} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๑/๕.

^{๔๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔/๗-๘.

^{๔๗} ศีล ในที่นี้หมายถึงปาริสุทธิศีล ๔ ได้แก่ (๑) ปาติโมกขสังวรศีล (๒) อินทริยสังวรศีล (๓) อาชีวปาริสุทธิศีล (๔) ปัจจยสันนิตศีล (ส.ม.อ. ๓/๔/๑๘๔)

^{๔๘} ฉน ในที่นี้หมายถึงฉน ๕ (ปฐมฉน, ทุติยฉน, ตติยฉน, จตุตถฉน, ปัญจฉน) ที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนา (ส.ม.อ. ๓/๔/๑๘๔)

^{๔๙} ทวน แปลมาจากคำว่า รุขสมาริ (ที่ยึดแอก) หมายถึงส่วนที่ทำให้แอกหยุดขยับไปมา (ส.ม.อ. ๓/๔/๑๘๔)

^{๕๐} วิเวก ในที่นี้หมายถึงวิเวก ๓ มีกายวิเวกเป็นต้น (ส.ม.อ. ๓/๔/๑๘๕)

วิริยิทธิมีในสมัยนั้น เป็นไฉน

วิริยิทธิที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุทธาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้ง จันตะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยิทธิ วิริยพละ สัมมาวายามะ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าวิริยิทธิ ๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๐๑}

วิริยพละที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุทธาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้ง จันตะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยิทธิ วิริยพละ สัมมาวายามะ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าวิริยพละ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๐๒}

๔. คัมภีร์วิภังค์ปกรณ์ สัมมปปธานวิภังค์ สุตตันตภาชนีย มีความหมายของวิริยะที่พระพุทธองค์ได้ตรัสสัมมปปธาน ๔ ดังนี้

- ๑) สร้างจันตะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด
- ๒) สร้างจันตะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว
- ๓) สร้างจันตะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อยังธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด
- ๔) สร้างจันตะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิชโยภภาพ ไพบูลย์เจริญเต็มแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๑๐๓}

๕. คัมภีร์อภิธัมมัตถวินิฎฐิกา ได้ให้ความหมายของวิริยะไว้ดังนี้

ความแห่งบุคคลผู้กล้าหาญ หรือกรรมของบุคคลผู้กล้าหาญ ชื่อว่า ความเพียร อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติอันใดอันบุคคลพึงดำเนินไป คือพึงให้เป็นไปตามวิธี เพราะฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ความเพียร ได้แก่ ความอดุทธาหะ อดุทธาหะนั้นมีการอุปถัมภ์สหชาติ

^{๑๐๑} อภ.สจ. ๓๔/๑๓/๒๙.

^{๑๐๒} อภ.สจ. ๓๔/๑๓/๓๑.

^{๑๐๓} อภ.วิ. ๓๕/๓๙๐/๓๒๘.

เป็นลักษณะ จริ่งอยู่ ด้วยอำนาจวิริยะ ความที่สหชาตธรรมเหล่านั้นเป็นไปย่อหย่อนจึงไม่ได้^{๑๐๔}

๖. คัมภีร์มังคลัตถทีปนี ได้ให้ความหมายของวิริยะไว้ในมงคลบางข้อดังนี้

ในมงคลข้อที่ ๗ พาหุสัจจะ ความเป็นผู้มีสัจจะการศึกษาเล่าเรียนไว้มาก กล่าวว่

กุลบุตรผู้เกิดศรัทธาแล้วย่อมเข้าไปหาบัณฑิต ครั้นเข้าไปหาแล้วย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ย่อมเจียโสต เจียโสตแล้วย่อมสดับธรรม ครั้นสดับธรรมแล้วย่อมทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงไว้แล้ว เมื่อเขาพิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมทนต์ซึ่งความเพ่งพินิจ เมื่อความทนต์ซึ่งความเพ่งพินิจแห่งธรรมมีอยู่ ความพอใจย่อมเกิด เขาเกิดความพอใจแล้วย่อมอุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้วย่อมไตร่ตรอง ครั้นไตร่ตรองแล้วย่อมตั้งความเพียร เขาเป็นผู้มีตนตั้งความเพียรแล้ว ย่อมทำปรมาตมกิจให้แจ้งด้วยกายและย่อมเห็นแจ้งแทงตลอดปรมาตมกิจนั้นด้วยปัญญา ฯ^{๑๐๕}

ในมงคลข้อที่ ๒๑ อปฺปมาโท จ ธมฺเมสุ ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย ว่า

ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ประมาท เพราะความไม่อยู่ปราศจากสติ ฯ ชื่อว่า ผู้มีความเพียรเครื่องเผากิเลส เพราะเผากิเลสด้วยความเพียร ฯ

ความเพียร ชื่อว่า อาตาปะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องเผาและเป็นเครื่องผลาญกิเลสทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า 'วิริยาตาเปนาตาปิโน.' อธิบายว่า ผู้มีความเพียร เปสิตตตสส คือ ผู้มีจิตอันมุ่งไปสู่ความสำเร็จแห่งประโยชน์ตามที่ตนประสงค์^{๑๐๖}

นอกจากนี้ยังมีโวพจน์ของวิริยะ หมายถึงคำที่มีความหมายเหมือนกัน คล้ายคลึงกัน หรือใกล้เคียงกันกับวิริยะ จริ่ง ๆ แล้วไม่เหมือนกันทีเดียวนัก มีที่ใช้แตกต่างกันไป แต่จะมีความหมายร่วมกัน วิริยะมีโวพจน์ดังนี้

(๑) ฉันทะ หมายถึง ความพยายาม प्रारब्धความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด

(๒) สร้างฉันทะ หมายถึง ความพยายาม प्रारब्धความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว

^{๑๐๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวินิยฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๘๕.

^{๑๐๕} มงคล. (ไทย) ๒/๑๑.

^{๑๐๖} มงคล. (ไทย) ๓/๒๖๓.

- (๓) ฉันทะ หมายถึง ความพยายาม ประารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด
- (๔) สร้างฉันทะ หมายถึง ความพยายาม ประารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์เจริญเต็มที่แห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว^{๑๐๗}
- (๕) อุฏฐานสัมปทาน หมายถึงความขยันหมั่นเพียรประกอบกิจการงานอันเป็นเหตุให้ชีวิตมีความสุข ด้วยปัจจัย ๔ กุลบุตรในโลกนี้เลี้ยงชีพด้วยการงานใดจะเป็นกสิกรรม พาณิชยกรรม โครัคชกรรม เป็นช่างศร รับราชการ หรือ ศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม เป็นผู้ขยัน ไม่เกียจคร้านในการงานที่จะต้องช่วยกันทำนั้น ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา อันเป็นอุปายในการงานที่จะต้องช่วยกันทำนั้น สามารถทำได้ สามารถจัดได้ นี้เรียกว่า อุฏฐานสัมปทา^{๑๐๘}
- (๖) ทกฺข หมายถึงความขยัน ความฉลาด ความสามารถ ความชำนาญทักษะ
- (๗) สมมุปปธาน หมายถึงการตั้งใจไว้มั่นคง หนักแน่น ความเพียรชอบ
- (๘) ตป หมายถึงความเพียรปฏิบัติธรรม เพื่อเผากิเลสให้หมดสิ้น การทรมานกาย
- (๙) อาโยค หมายถึงการประกอบ การกระทำความเพียรพยายามปฏิบัติธรรมทางจิต
- (๑๐) อารมฺภ หมายถึงความเพียร เริ่มความเพียรพยายาม การทำลาย
- (๑๑) อารทฺหวิริย หมายถึงการเริ่มต้นแล้ว การพยายามแล้ว
- (๑๒) อาตปปี หมายถึงผู้มีความเพียรเครื่องเผากิเลสให้เร่าร้อน
- (๑๓) วิริยปรกฺกม หมายถึงความปรารภความเพียร
- (๑๔) นิกฺกม หมายถึงความก้าวหน้าไป
- (๑๕) ปรกฺกม หมายถึงความบากบั่น
- (๑๖) อุตฺถายาม หมายถึงความดำเนินไป
- (๑๗) วายาม หมายถึงความพยายาม
- (๑๘) อุตฺสาห หมายถึงความอุตสาหะ
- (๑๙) อุตฺโสฬฺหิ หมายถึงความหมั่น
- (๒๐) อปฺปฏฺวีวณิ หมายถึงความไม่ถอยหลัง
- (๒๑) ถาม หมายถึงความออกแรง
- (๒๒) ธิติ หมายถึงความตั้งไว้

^{๑๐๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๑๐๘} อัง.อุฎฺฐก. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐.

- (๒๓) อสัณนิทรมกตา หมายถึงความบากบั่น คือไม่ย่อหย่อน
- (๒๔) อนิกุชิตตณฺหา หมายถึงความไม่ปลงฉันท์
- (๒๕) อนิกุชิตตฐฺธา หมายถึงความไม่ทอดธุระ
- (๒๖) ฐฺสมปคฺคาห หมายถึงความประคองธุระ
- (๒๗) วิริยินฺทริย หมายถึงอินทรีย์ คือความเพียร
- (๒๘) วิริยพล หมายถึงกำลัง คือความเพียร
- (๒๙) ฅามวา หมายถึง มีกำลัง
- (๓๐) ทพฺพปรกฺกม หมายถึงความบากบั่น
- (๓๑) อนิกุชิตตฐฺธ หมายถึง มีธุระไม่ทอดทิ้ง^{๑๐๙}

สรุปได้ว่า คำที่เป็นไวยากรณ์ของวิริยะมีอยู่มากมายหลายศัพท์ด้วยกัน รวมกันแล้วอาจกล่าวได้ในความหมายว่า ความเพียร พยายามอย่างขยันขันแข็ง ความอุตสาหพยายาม ด้วยการระดมความเพียร ความเพียรพยายามด้วยสติปัญญาอย่างไม่ย่อท้อ พร้อมทั้งจะปฏิบัติตนตามหลักในพระพุทธศาสนา เพื่อจะถึงความเป็นผู้มีความสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้าในที่สุด

๒.๑.๓.๕.๒ ประเภทของวิริยะ

ประเภทของวิริยะในคัมภีร์พระพุทธศาสนา สามารถแบ่งเป็นประเภทได้ ดังนี้

วิริยะตามคัมภีร์วิภังค์ แบ่งประเภทไว้ ๒ ประการด้วยกัน ได้แก่

๑. กายิกวิริยะ ความเพียรทางกาย คือ วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นเพื่อความรู้อย่าง เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน เช่นทำงานด้วยกายหรือเงินจกรม เป็นต้น
๒. เจตสิกวิริยะ ความเพียรทางใจ คือ วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นเพื่อความรู้อย่าง เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน เช่นความเพียรในการละชั่วประพฤติดี เป็นต้น^{๑๑๐}

อรรถกถา สังยุตตินิกาย มัชฌิมปัณณาสก์มีการกล่าวถึงความเพียรไว้ ๒ ประการ

^{๑๐๙} พระมหาสมชาย ฐานธมฺโม (บุตรบูรณ), “การศึกษาเรื่องวิริยะในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๒๖.

^{๑๑๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๙/๓๖๐.

๑. ความเพียรทางกาย ได้แก่ ความเพียรทางกายแม้ใด ความเพียรทางกายแม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไป เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน
๒. ความเพียรทางจิต ได้แก่ ความเพียรทางใจแม้ใด ความเพียรทางใจแม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไป เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน^{๑๑๑}

จากที่กล่าวมาข้างต้น ความเพียรมี ๒ ประการ คือความเพียรทางกาย และความเพียรทางจิต ความเพียรทุกชนิดในโลก เช่น ความเพียรในการศึกษาเล่าเรียน หรือในการประกอบหน้าที่การงาน เป็นต้น เป็นส่วนความเพียรทางธรรมคือเพียรละชั่วประพฤติดี และเพียรทำใจของตนให้สะอาด ต้องอาศัยขั้นต้นคือความอดทนเป็นตัวหนุน ความเพียรพยายามนั้นจึงจะประสบความสำเร็จได้ง่าย หากปราศจากความขยันแล้วก็ยากที่จะประสบความสำเร็จ

วิริยะจะเกิดขึ้นได้ ต้องมีเหตุปัจจัยสนับสนุนเกื้อกูลให้ความเพียรเกิดขึ้น ซึ่งเหตุดังกล่าวพิจารณาได้จากพระพุทธพจน์ดังนี้

พราหมณ์ เราไม่เคยได้เห็นไม่เคยได้ฟังคำของบุคคลผู้มีวาตะอย่างนี้ มีทิวฏฐิอย่างนี้เลย กับบุคคลเมื่อก้าวไปข้างหน้าเองได้ ถอยกลับเองได้ ใจจึงจักกล่าวอย่างนี้ว่า “ไม่มีอิตถการ ไม่มีปรการ” พราหมณ์ ท่านเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร อารัพภธาตุมีอยู่หรือไม่ เมื่อมีอารัพภธาตุ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเพียรริเริ่มยังมีปรากฏอยู่หรือไม่ การที่เมื่อมีอารัพภธาตุ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเพียรริเริ่มยังมีปรากฏอยู่ นี่แลคืออิตถการ นี่แล คือปรการของสัตว์ทั้งหลาย พราหมณ์ ท่านเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร นิกกมธาตุมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ ปรักกมธาตุ มีอยู่หรือไม่ ฯลฯ ฌามธาตุมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ ฐิติธาตุมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ อุปัฏกมธาตุ ๑ มีอยู่หรือไม่ ฯลฯ พราหมณ์ การที่เมื่อมีธาตุเหล่านั้น สัตว์ทั้งหลายผู้มีความพยายามยังมีปรากฏอยู่ นี่แล คือปรการของสัตว์ทั้งหลาย^{๑๑๒}

อรรถกถาสุมังคลวิลาสนี้ ได้กล่าวถึงเหตุแห่งความเพียรไว้ ๖ อย่าง คือ

๑. อารัพภธาตุ ชื่อว่า แสดงถึงความเพียรด้วยสามารถแห่งความริเริ่ม
๒. นิกกมตา ชื่อว่า ความเพียรที่มีสภาพก้าวออกไปจากความเกียจคร้าน
๓. ปรักกมตา ชื่อว่า ความเพียรเป็นเครื่องก้าวไปข้างหน้า
๔. ฌามธาตุ ชื่อว่า ความเพียรเป็นสภาวะของกำลัง

^{๑๑๑} ส.ม.อ. (บาลี) ๑๙/๕๒๖.

^{๑๑๒} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๓๘/๔๘๘.

๕. ฐิติฐาตุ ฐีอว่า ความเพียรเป็นเครื่องทรงไว้

๖. อุบัฏกมฐาตุ ฐีอว่า สภาวะของความพยายาม^{๑๑๓}

ในฐาตุทั้ง ๖ นี้ เหตุแห่งความเพียร โดยย่อมี ๓ ประการ คือ

๑. อารัฬฐาตุ หมายถึง ฐาตุคือการเริ่มความเพียรที่บุคคลริเริ่มปรารภเป็นครั้งแรก อันถือว่าเป็นการเริ่มต้นของความเพียร เพราะถ้าขาดฐาตุเพียรตัวเดียวนี้แล้ว คนจะไม่ทำงาน เพราะขาดการเริ่มต้น

๒. นิกกมฐาตุ หมายถึง ฐาตุคือความเพียรเพื่อออกไปจากความเกียจคร้าน เพราะเมื่ออารัฬฐาตุข้อแรก คือเริ่มทำความเพียรแล้ว จิตก็จะออกจากความเกียจคร้าน ไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่ เป็นฐาตุเพียรที่ต่อมาจากอารัฬฐาตุ

๓. ปรักกมฐาตุ หมายถึง ฐาตุคือความเพียรที่ก้าวไปข้างหน้าไม่ถอยหลัง เป็นความเพียรสืบเนื่องจากนิกกมฐาตุ เพราะถ้าไม่มีฐาตุตัวนี้แล้ว คนเราก็คงจะท้อถอยหยุดอยู่กับที่ได้ แม้มีอารัฬฐาตุ เริ่มต้นด้วยความเพียร และมีนิกกมฐาตุ ออกไปจากความเกียจคร้านก็ตาม เหมือนกับคนที่เริ่มออกจากบ้านไปทำงาน และก็จะหยุดอยู่ไม่เดินก้าวหน้าต่อไป หรืออาจจะกลับเข้าบ้านไม่ยอมทำงานได้ ถ้าหากขาดปรักกมฐาตุ ฉะนั้นฐาตุเพียรตัวนี้จึงมีความสำคัญมาก แต่ต้องอาศัยความริเริ่มและความขยันจากฐาตุเพียร ๒ อย่างข้างต้นหนุนมากด้วย^{๑๑๔}

ที่ฐีอว่า อารัฬฐาตุ ได้แก่ความเพียรที่เริ่มครั้งแรก ที่ฐีอว่า นิกกมฐาตุ ได้แก่ความเพียรที่มีพลังมากกว่าความเพียรที่เริ่มครั้งแรกนั้น เพราะออกไปแล้วจากความเกียจคร้าน ที่ฐีอว่า ปรักกมฐาตุ ได้แก่ความเพียรที่มีพลังมากกว่านิกกมฐาตุนั้น เพราะก้าวไปสู่ฐานะยิ่ง ๆ ขึ้นไป^{๑๑๕}

๔. ฅามฐาตุ ฐีอว่า ความเพียรเป็นสภาวะของกำลัง

๕. ฐิติฐาตุ ฐีอว่า ความเพียรเป็นเครื่องทรงไว้

๖. อุบัฏกมฐาตุ ฐีอว่า สภาวะของความพยายาม

สรุปได้ว่า วิริยะ เกิดขึ้นได้ต้องมีเหตุปัจจัยสนับสนุนในการทำความเพียร คือ เริ่มจากการริเริ่มทำความเพียร เมื่อเริ่มต้นแล้วต้องเดินหน้าทำเรื่อยไปไม่ถอยหลัง ไม่หยุดอยู่กับที่ และสุดท้ายคือรักษาระดับความเพียรนั้นไว้ให้คงที่อยู่ตลอด ไม่ยอมลดละ จนกว่าจะบรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้นั้น

^{๑๑๓} ที.ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓/๓๒๒.

^{๑๑๔} พระเทพวิสุทธิทักวี่ (พิจิตร จิตตวณโณ), วิปัสสนาภาวนา, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาภูมิภุมาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๗-๗๘.

^{๑๑๕} ม.ม.อ. (บาลี) ๑๗/๗๔๗.

๒.๑.๓.๕.๒ ลักษณะของวิริยะ

ลักษณะของวิริยะ ความเพียร ความพยายาม หรือความกล้า ความขยันหมั่นเพียรที่จะทำกิจต่าง ๆ ในทางสุจริตถูกต้องชอบธรรม ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค ในทางพระพุทธศาสนา ท่านหมายเอาความเพียรพยายามชอบ คือความเพียรป้องกันบาปอกุศลคือความชั่วไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลคือความชั่วที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรสร้างกุศลคือความดีให้เกิดขึ้นและเพียรรักษากุศลคือรักษาความดีที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมคลาย ดังนั้น ลักษณะของความเพียรจึงมีลักษณะ ดังนี้

คัมภีร์อรรถกถา มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ได้แสดงลักษณะของวิริยะไว้ คือ

๑. มีความเพียร เป็นสภาวะที่แก้กลัวกล้า
๒. มีความประคับประคองจิต เป็นลักษณะ
๓. มีการอุปถัมภ์จิต เป็นกิจ
๔. มีความไม่ท้อแท้แห่งจิต เป็นเครื่องปรากฏ^{๑๑๖}

คัมภีร์อรรถกถาสัทธัมมปกาสนี ได้แสดงลักษณะของวิริยะไว้ คือ

๑. มีความอุตสาหะ เป็นลักษณะ
๒. มีการอุปถัมภ์สหชาติ เป็นกิจ
๓. มีการไม่ท้อแท้ เป็นอาการปรากฏเฉพาะหน้า
๔. มีความสังเวชเป็นเหตุไกล หรือมีเหตุเป็นเครื่องเริ่มความเพียรเป็นเหตุไกล^{๑๑๗}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แสดงลักษณะของวิริยะไว้ ดังนี้

ความกล้า ชื่อว่า วิริยะ วิริยะนั้นมีความแข็งขันเป็นลักษณะ มีการคำนึงสหชาติธรรมทั้งหลายเป็นรส มีภาวะที่ไม่จมลงเป็นปัจจุภูฐาน มีความสังเวชเป็นปทัฏฐาน ตามบาลีว่า ผู้สังเวชแล้วย่อมทำความเพียรโดยแยบคาย หรือว่ามีวัตถุแห่งวิริยารัมภะ (เรื่องที่จะต้องทำความเพียร) เป็นปทัฏฐานก็ได้ วิริยะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า บุคคลทำโดยถูกต้องแล้ว ย่อมเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง^{๑๑๘}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้แสดงลักษณะของวิริยะไว้ในพระมงคลวิเสสเถกาทว่า

- ๑) วิริย เพราะเป็นเหตุแก้กลัวกล้าของบุคคล

^{๑๑๖} ม.ม.อ. (บาลี) ๑๗/๑๙๔.

^{๑๑๗} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๖๘/๑๒๐.

^{๑๑๘} มงคล. (ไทย) ๓/๗๒.

- ๒) อุฏฐาน เพราะเป็นเหตุลุกขึ้นประกอบกิจไม่หนึ่ง
- ๓) อุตุสาโห เพราะเป็นเหตุอาจหาญและอดทน
- ๔) ฐิติ เพราะเป็นเหตุมั่นคง
- ๕) อธิติ เพราะเป็นเหตุไม่หยุด
- ๖) วายาโม เพราะเป็นเหตุชกไป
- ๗) ปรกุกโม เพราะเป็นเหตุบากบั่น มีแต่ก้าวไปข้างหน้า
- ๘) อปปฏิวาณี เพราะเป็นเหตุไม่ถอยหลัง
- ๙) ปธาน และ ปคคโห เพราะเป็นเหตุประกอบใจไว้

ความเพียรมีลักษณะดังกล่าวแล้ว นั้นเข้าอุดหนุนในกิจการใด ๆ ย่อมทำให้กิจการนั้น ให้แรงขึ้น ทั้งข้างชอบและข้างผิด จึงควรที่บุคคลจะรู้จักใช้ในทางที่ถูก จึงจะให้สำเร็จผล ไม่เช่นนั้นกลับจะเกิดโทษแก่ตนยิ่งขึ้นไป เปรียบเหมือนเครื่องอุปกรณ์สำหรับทำไม้ เจ้าของใช้ในทางที่ผิด เช่น ใช้ประหาร ย่อมจะให้โทษ ใช้ในทางที่ถูก เช่น ใช้ทำกิจย่อมยังประโยชน์นั้น ๆ ให้สำเร็จได้ ข้อนี้ฉันใด ความเพียรก็เป็นฉันนั้น และความเพียรที่ประกอบถูกทางแล้ว ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่ชนทุกจำพวก^{๑๑๙}

๒.๑.๓.๖ ขันติบารมี

๒.๑.๓.๖.๑ ความหมายของคำว่า “ขันติ”

คำว่า “ขันติ” มาจากคำว่า ขนฺติ (อิตฺ) ความทน, ความอดทน, ความอดกลั้นวิเคราะห์ ขมฺนํ สหํ ขนฺติ ขม ฐาตุ ติ ปัจจัย. อนึ่ง ขันติอันยิ่งยวดได้แก่ อธิวาสนขันติ คือความอดทนด้วยอันรับ, ความอดทนด้วยอันอดกลั้น, ความอดทนอย่างยิ่งยวด, อธิวาสนขันติ (ความอดทนอย่างสูง) คือการอดทนต่อการกระทบกระทั่งของคนที่ด้อยกว่าจะเป็นทางใดก็ตาม ด้วยการลดทอนวิริยमानะของเราลงมาเสีย ยิ่งไปกว่านั้น ขันติในที่นี้ยังเล็งไปถึงขั้นอภัยทานคือการให้อภัย, การอดโทษให้หรือการไต่ถ้อโทษ, เป็นการให้ความไม่มีภัย, ไม่ถือโทษโกรธเคืองหรือผูกเวรกันต่อไป^{๑๒๐}

ขันติ หมายถึงความอดทน ความอดกลั้น เป็นหลักธรรมฝ่ายกุศล ผู้ใดมีหลักธรรมข้อนี้ อยู่ในจิตใจจะเป็นบุคคลผู้โชคดี เพราะจะทำให้มีสติในการดำเนินชีวิต สามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ให้ลุล่วงไปด้วยดี ดังนั้นผู้วิจยจึงขอเสนอความรู้ความเข้าใจหลักขันติธรรม ในความหมาย ลักษณะ และอานิสงส์ ดังนี้

^{๑๑๙} คณะสงฆ์ธรรมยุต ภาค ๔-๕-๖-๗, พระมงคลวิเสสภิกขุ ในรัชกาลที่ ๕-๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๔๘.

^{๑๒๐} ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมบาลี-ไทย, หน้า ๒๖, ๔๖, ๑๘๐.

ในพระไตรปิฎก มหาปทานสูตร มีพุทธพจน์ว่า “ขันติ ปรมฺ ตโป ตีติกฺขา... เอตํ พุทฺธานสาสนํ”^{๑๒๑} ขันติ ความอดทน คือ ความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง... นี่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”^{๑๒๒} จากมหาปทานสูตร สรุปได้ว่า ขันติ คือ ความอดทน ความอดกลั้นต่อสรรพสัตว์ทั้งหลาย ในความทนทานต่อสิ่งที่เข้ามากระทบทางกาย เช่น ความเดือดร้อนต่าง ๆ หรือความลำบากจากความหนาวร้อน อดทนต่อการกระทบทางวาจา เช่น ถ้อยคำดูหมิ่นสบประมาท อดทนต่อสิ่งที่เข้ามากระทบทางใจด้วยปัญญาและเหตุผลอย่างรอบคอบ

ในทิวาวุตถุ มีว่า “ภิกษุทั้งหลาย ขันติและโสรัจจะ เช่นนี้ ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระราชาเหล่านั้นผู้ทรงอาญาทรงถือศีลตราวุธ การที่พวกเขอบวชในธรรมวินัยอันแรกกล่าวไว้ดีแล้วอย่างนี้ จะพึงมีความอดทนและความสงบเสงี่ยมนั้น ก็จักพึงงดงามในธรรมวินัยนี้”^{๑๒๓} จากทิวาวุตถุ สรุปได้ว่า ขันติ คือ ความอดทน อดกลั้น ต่อสรรพสิ่งด้วยโสรัจจะ ความสงบเสงี่ยม ความมีอัธยาศัยงาม รักความสงบ

ในมหาปริณิพพานสูตร มีว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย โปรดฟังคำชี้แจงของข้าพเจ้าหน่อยหนึ่งเถิด พระพุทธเจ้าของพวกเราทรงถือหลักขันติธรรม ไม่ควรที่จะประหัดประหารกัน เพราะส่วนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอุดมบุคคล”^{๑๒๔} จากมหาปริณิพพานสูตร สรุปได้ว่า ขันติ คือ ความอดทนอดกลั้นต่อสรรพสิ่งด้วยการใช้เหตุผล และปัญญาไตร่ตรองอย่างรอบคอบ

ในมหาโควินทสูตร มีว่า “หากพระองค์จะทรงละสิ่งที่น่าปรารถนาอันเป็นที่ข้งอยู่ของปุถุชน ขอจงปรารถนาความเพียร ทรงประกอบด้วยการกำลังขันติ เจริญให้มันอยู่ ทางนี้เป็นทางตรง ไม่มีทางอื่นดีกว่า นี่เป็นพระสัทธรรม ที่สัตบุรุษรักษาไว้ เพื่อไปเกิดในพรหมโลก”^{๑๒๕} จากมหาโควินทสูตร สรุปได้ว่า ขันติ คือ ความอดทนอดกลั้นต่อสรรพสิ่งด้วยการใช้ความเพียรอย่างเต็มที่ ด้วยความขยันหมั่นเพียรเต็มกำลังความสามารถ จะเป็นหนทางไปสู่ความสำเร็จ สู่เป้าหมายที่เราประสงค์

ในอิสัสตถสูตร มีว่า “ธรรมคือขันติและโสรัจจะตั้งอยู่ในบุคคลใด บุคคลพึงบูชาบุคคลนั้นผู้มีปัญญา มีความประพฤติเยี่ยงพระอริยะ แม้มีชาติตระกูลต่ำ ฉะนั้นเหมือนกัน”^{๑๒๖} จากอิสัสตถสูตร สรุปได้ว่า ขันติ คือ ความอดทนอดกลั้น ด้วยปัญญาและความประพฤติที่งดงาม มีอัธยาศัยงาม รักความสงบ

^{๑๒๑} ที่. ม. (บาลี) ๑๐/๙๐/๕๐.

^{๑๒๒} ที่. ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๖๐.

^{๑๒๓} วิ. ม. (ไทย) ๕/๔๖๓/๓๕๓.

^{๑๒๔} ที่. ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๘/๑๗๘.

^{๑๒๕} ที่. ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๓/๒๕๒.

^{๑๒๖} ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๕/๑๗๐.

ในอังคุลิมาสสูตร พระองค์ลุลิมาสฤๅรุมทำร้ายบาดเจ็บสาหัส พระพุทธรองค์ตรัสว่า “เธอจงอดกลั้นไว้เกิดพราหมณ์ เธอจงอดกลั้นไว้เกิดพราหมณ์ เธอได้เสวยวิบากกรรม ซึ่งเป็นเหตุให้เธอหมกหม้มอยู่ในนรกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี ในปัจจุบันนี้แล้ว”^{๑๒๗} จากอังคุลิมาสสูตร สรุปได้ว่า ขันติ คือ ความอดทนอดกลั้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย เป็นการชดใช้หนี้กรรมในอดีต ตัดเวรกรรมข้ามภพข้ามชาติ

ในเวปจิตติสูตร ท้าวสักกะตรัสกับมาตลีเทพบุตรว่า “บุคคลจะเข้าใจว่า คนนี้ อดกลั้นต่อเราได้เพราะความกลัวหรือไม่ก็ตามที่ ประโยชน์ทั้งหลายของตนเป็นอย่างดี ประโยชน์อื่นที่ยิ่งกว่าขันติไม่มี บุคคลใดเป็นคนแข็งแรง อดกลั้นต่อผู้อ่อนแรงกว่าได้ ความอดกลั้นของบุคคลนั้นบัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่าขันติอย่างยิ่ง”^{๑๒๘} จากเวปจิตติสูตร สรุปได้ว่า ขันติ คือ ความอดทนอดกลั้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายในการที่ผู้ซึ่งเข้มแข็งกว่าพึงมีความอดทนให้กับผู้ที่อ่อนแอกว่า ความอดทนความอดกลั้นเป็นวิธีปฏิบัติที่ดีที่สุดที่จะใช้กับผู้ที่ด้อยกว่า เพราะผู้ที่อ่อนแอกว่า ย่อมมีความอดทนอดกลั้นเป็นปกติธรรมด้อยอยู่แล้ว ในการจัดการกับปัญหาทุกรูปแบบที่เกิดขึ้น วิธีขันติ หรือ ยุทธวิธีขันติ เป็นหลักปฏิบัติที่ดีที่สุดและได้ผลมากที่สุดวิธีหนึ่ง

จากข้อมูลทีกล่าวมาทั้งหมดนี้ สรุปความได้ว่า ขันติที่ปรากฏในพระไตรปิฎก หมายถึง ความอดทนอดกลั้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการใช้อนุญา และเหตุผลอย่างรอบคอบ ด้วยความมี อหยาตัยาม ความรักสงบ ความขยันหมั่นเพียรให้เต็มกำลังความสามารถ เป็นการไม่ก่อเวรภัยสามารถตัดเวรกรรมในวิบากกรรม และเป็นวิธีที่จะพึงปฏิบัติกับผู้ที่ด้อยกว่า อ่อนแอกว่า ที่เหมาะสมที่สุด

ในอรรถกถาพระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ปฐมภาค พราหมณ์ทูลขอให้พระผู้มีพระภาคเจ้า จำพรรษา ณ เมืองเวรัญชา เวัณฐพราหมณ์ ได้นิมนต์พระผู้มีพระภาคเจ้า พร้อมทั้งบริษัทจำพรรษาที่เมืองเวรัญชา มีว่า “ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงสดับคำขอของพราหมณ์แล้ว ก็ไม่ทรงยังองค์คือกายหรือองค์คือวาจาให้ไหวเลย ทรงไว้ซึ่งพระขันติในภายในนั้นแล ทรงรับ (คำอารธนา) โดยพระดุขณิภาพ”^{๑๒๙} จากปฐมภาค สรุปได้ว่า ขันติ หมายถึงความอดทนอดกลั้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการยอมรับด้วยใจด้วยความเต็มใจ เพื่อบุเคราะห์แก่ผู้อื่นด้วยความปรารถนาดี ความรัก ความเมตตา หวังจะให้ผู้อื่นมีความสุขพ้นจากทุกข์ เป็นการอนุเคราะห์ด้วยความบริสุทธิ์ใจ ขันตินี้เป็นการอนุเคราะห์นั่นเอง

ในอนุบัญญัติปฐมปาราชิกเรื่องทีหนึ่งเรื่องลิงตัวเมียมีว่า “บพว่า มกุกฏี อามิเสน ความว่าจำพวกสัตว์ดิรัจฉานเป็นอันมาก มีเนื้อนกยูง ไก่ และลิง เป็นต้น ไม่มีความคิดระแวงรังเกียจ เพราะอานุภาพแห่งคุณมีขันติและเมตตา เป็นต้น ของภิกษุทั้งหลายในปามหาวัน ย่อมเที่ยวไปใน

^{๑๒๗} ม. ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๒/๔๓๐.

^{๑๒๘} ส. ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๐/๓๖๕.

^{๑๒๙} วิ. มหา. อ. (ไทย) ๑/๗/๓๑๘.

เรือนที่บำเพ็ญเพียร”^{๑๓๐} จากอนุบัญญัติปฐมปาราชิกข้อที่หนึ่ง สรุปได้ว่า ขันติ หมายถึง ความอดทนอดกลั้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการสงเคราะห์ให้ผู้อื่นได้รับความสุข พ้นจากความลำบาก ความทุกข์ ด้วยความบริสุทธิ์ใจ ขันตินี้เป็นการสงเคราะห์นั่นเอง

ในปฐมพลสูตร มีว่า “ขันติพลา ได้แก่ มีความอดทนด้วย ความยับยั้งเป็นกำลัง”^{๑๓๑} จากปฐมพลสูตร สรุปได้ว่า ขันติ หมายถึง ความอดทนอดกลั้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการมีความอดทน ด้วยมีความยับยั้งเป็นกำลัง อดทนต่อการนับถือ การดูหมิ่นของคนทั้งปวง อดทนต่อความทุกข์ได้ เหมือนไม่มีจิตใจ

ในปรมัตถโชติกา มีว่า “อิริยาสนขันติ ชื่อว่า ขันติ ที่ภิกษุผู้ประกอบด้วยขันตินั้น แล้วย่อมไม่มีอาการผิดปรกติ เป็นผู้เหมือนไม่ได้ยินบุคคลที่ด่าด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ และเหมือนไม่เห็นบุคคลผู้เบียดเบียนด้วยการฆ่าและการจองจำ”^{๑๓๒} จากปรมัตถโชติกา สรุปได้ว่า ขันติ หมายถึง ความอดทนอดกลั้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการทำเสมือนว่าไม่ได้ยินคำด่าว่าด้วยความหยาบคาย และเสมือนว่าไม่เห็นผู้ที่เข้ามาด่าว่าให้เสียหาย

ในคาถาธรรมบท มีว่า “ของไม่สะอาด มีน้ำลายเป็นต้นเหล่านั้นอันบุคคลล้างด้วยน้ำที่ใสย่อมหายหมดได้ ที่นั้นย่อมเป็นที่หมดจด ไม่มีกลิ่นเหม็นฉุนใด เวรทั้งหลายย่อมระงับ คือ ย่อมสงบ ได้แก่ ย่อมถึงความไม่มีด้วยความไม่มีเวร คือด้วยน้ำ คือด้วยขันติและเมตตา ด้วยการทำให้ในใจโดยแยบคาย และด้วยการพิจารณา”^{๑๓๓} จากคาถาธรรมบท สรุปได้ว่า ขันติ หมายถึง ความอดทนอดกลั้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการไม่จองเวร เวรย่อมระงับได้ด้วยไม่จองเวร

จากข้อมูลที่ปรากฏในอรรถกถา ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ สรุปได้ว่า ขันติ หมายถึง ความอดทนอดกลั้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการอนุเคราะห์ สงเคราะห์ให้ผู้อื่นมีความสุข พ้นจากทุกข์ ด้วยความบริสุทธิ์ใจ มีความยับยั้งเป็นกำลัง อดทนต่อการเคารพนับถือและการดูหมิ่นของคนทั้งปวงได้ เหมือนไม่มีจิตใจ ด้วยใจที่มั่นคง ไม่หวั่นไหวต่อผลกระทบกระทั่งต่าง ๆ มีความหนักแน่นในจิตใจเปรียบได้กับพื้นแผ่นดิน มีคุณธรรม มีศีล มีคุณงามความดีเป็นที่ปรากฏเกียรติยศ ชื่อเสียงเป็นที่รำลึก เมื่อมีผู้ทำให้ขัดเคือง ก็ไม่เดือดร้อน รำคาญใจ อดทนอดกลั้นต่อความทุกข์ได้

ความหมายของขันติ ดังกล่าวนี สามารถสรุปรวมได้เป็น ๓ ประการ ดังนี้

๑. **ความอดทนทางกาย** ขันติ หมายถึง ความอดทนอดกลั้น ต่อความลำบาก ตรากตรำจากธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และการยังชีพ จาก แดด ลม ฝน ความเหน็ดเหนื่อย หิว กระจาย ปัญหารอบด้าน เศรษฐกิจ การเงิน เรื่องส่วนตัว การทำงาน ความทุกข์เวทนา จากปัญหา

^{๑๓๐} วิ. มหา. อ. (ไทย) ๑/๗๘/๗๔๓.

^{๑๓๑} อง.สตฺตก. อ. (ไทย) ๓๗/๑๑๗/๔๔๖.

^{๑๓๒} ขุ. ขุ. อ. (ไทย) ๓๗/๖/๒๐๔.

^{๑๓๓} ขุ. ฐ. อ. (ไทย) ๔๐/๑๑/๗๔.

สุขภาพทั้งทางร่างกาย ความทุกข์ทรมานอันเกิดจากโรคร้ายรุมเร้า เพื่อให้ชีวิตดำเนินต่อไปได้อย่างเหมาะสม

๒. **ความอดทนทางวาจา** ขันติ หมายถึง ความอดทนอดกลั้นในถ้อยคำไม่สุภาพ หยาบคาย โดยไม่แสดงอาการตอบโต้ให้ปรากฏ เหมือนไม่มีจิตใจ ไม่หวั่นไหวต่อถ้อยคำสรรเสริญ หรือนินทาวาไรยใด ๆ ด้วยใจที่สงบนิ่ง โดยการใช้ปัญญากำกับสติ

๓. **ความอดทนทางใจ** ขันติ หมายถึง ความอดทนอดกลั้นต่อพลังอำนาจบีบคั้นของกิเลส ความอยากในสิ่งที่ผิดศีลธรรม อดทนอดใจต่ออารมณ์โศกเศร้า ดีใจ หัวเราะ ร้องไห้ ความอยากมีอยากได้ โลภะ โทสะ โมหะ

๒.๑.๓.๖.๒ ประเภทของขันติ

ขันติ เมื่อประมวลประเภทและคำอธิบายจากธรรมบทขุททกนิกาย พร้อมทั้งอรรถกถาและมังคลัตถที่ป็นมี ๓ ประเภท คือ

๑. **อริวาสนขันติ** หมายถึง ความอดทน อดกลั้นไว้ ไม่ให้ตกอยู่ภายใต้กิเลสอันหยาบ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ด้วยอำนาจแห่งศีล เช่น อดทน อดกลั้นต่อทุกข์เวทนาในปัญหาสุขภาพ ร่างกาย อดทนต่อคำพูดหยาบคาย เสียดสี หรือสรรเสริญเยินยอ อดทนในความลำบากตรากตรำทางธรรมชาติ หรือหน้าที่การงาน การดำเนินชีวิต

๒. **ตปขันติ** หมายถึง ความอดทนเป็นเดชเผาผลาญกิเลสอย่างหยาบป้องปรามกิเลสระดับกลาง เช่น นิวรณ์ ๕ กามฉันท์พอใจใฝ่กามคุณ พยาบาทแค้นเคืองคิดร้ายเขา ถีนมิทธะหดหู่ ซึมเศร้า อุทธัจจกุกกุกจะ ฟุ้งซ่านรำคาญใจ วิจิกิจฉา ลังเลสงสัย ด้วยอำนาจแห่งสมาธิ

๓. **ดีติกาขันติ** หมายถึง ความอดทนอันตั้งอยู่ในอำนาจแห่งวิปัสสนาปัญญา เป็นความอดทนอดกลั้น ด้วยใจที่ได้รับการฝึกที่ดีแล้ว มีจิตใจมั่นคงเป็นปกติไม่หวั่นไหว ไม่มีอารมณ์อะไรมากระทบกระทั่งได้^{๑๓๔}

นอกจากนี้ในอรรถกถายังอธิบายความหมายของขันติ ไว้หลายนัย เช่น

ขันติ คือ การอนุเคราะห์ หมายถึง เอื้อเฟื้อ ช่วยเหลือ ด้วยความรัก ความปรารถนาดี ความเมตตาหวังจะให้ผู้อื่นมีความสุขพ้นทุกข์ เอื้อเฟื้อ ช่วยเหลือ ด้วยความบริสุทธิ์ใจ

ขันติ คือ การสงเคราะห์ หมายถึง เอื้อเฟื้อ ช่วยเหลือ เกื้อกูล ด้วยความบริสุทธิ์ใจ หวังจะให้ผู้อื่นได้รับความสุข พ้นจากความลำบาก ความทุกข์ ไม่มีความคิดระแวงรังเกียจต่อกันด้วยความบริสุทธิ์ใจ

^{๑๓๔} ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๔๔-๑๔๕/๙๐; ขุ.ธ.อ.(ไทย) ๒/๑๔๔-๑๔๕/ ๒๒๒-๒๒๔; มงฺคล. (ไทย) ๒/

ขันติ มีความอดทนด้วยความยับยั้งเป็นกำลัง อดทนต่อการดูหมิ่น และการนับถือของคนทั้งปวง อดกลั้นต่อความทุกข์ได้ เหมือนหนึ่งไม่มีใจ

ขันติ อุปมาด้วยแผ่นธรณี เพราะไม่หวั่นไหวด้วยการมีลาภ หรือ การไม่มีลาภ เหมือนมหาปฐพีที่หนาถึงสองแสนสี่หมื่นโยชน์ ไม่หวั่นไหวด้วยลมปกติ ฉะนั้นหมายความว่าด้วยการที่ไม่หวั่นไหวต่อผลกระทบกระทั่งต่าง ๆ มันคงหนักแน่นเหมือนพื้นแผ่นดินมีจิตใจอดทน อดกลั้นต่อการนับถือและการดูหมิ่นของคนทั้งปวง เหมือนคนไม่มีจิตใจ

๒.๑.๓.๖.๓ ลักษณะของขันติ

ในการศึกษาลักษณะของขันติ ในกุศลกรรมบถ ๑๐ คือ ขันติ ทางใจ หรือมโนกรรม ขันติทางกาย หรือกายกรรม และขันติทางวาจา หรือ วจีกรรมโดยมีเจตนาหรือมโนกรรมเป็นตัวกำหนดการกระทำ ทางกายและวาจา ขันติ คือความอดทนและความอดกลั้นที่เป็นกุศล คือกุศลกรรมบถ ๑๐ โดยมีเจตนาในการละเว้น อกุศล ดังนี้

๑) ขันติทางใจ หรือมโนกรรม

ขันติทางใจ จะมีลักษณะในมโนกรรม ๓ ดังนี้

(๑) ขันติในการงดเว้นจากการพยาบาท หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้นด้วยการไม่โกรธ ไม่เกิดความขัดเคืองรำคาญสิ่งต่าง ๆ งดเว้นจากการ อาฆาต มีความจริงใจ โดยไม่คิดร้ายผู้อื่น จิตคิดปรารถนาแต่ว่า “ขอให้ศัตรูพวกนี้จงเป็นผู้ไม่พยาบาท ไม่มีทุกข์มีความสุขรักษาตนอยู่เถิด ตั้งใจปรารถนาดี แม้ไม่ตรี มุ่งให้เกิดประโยชน์สุขแก่กัน”^{๑๓๕}

(๒) ขันติในการงดเว้นจากการเพ่งเล็งอยากได้ทรัพย์สินของผู้อื่น หมายถึงคนอดทนความอดกลั้น ด้วยการไม่คิดอยากได้ของผู้อื่น พอใจในสิ่งที่ตนมี ไม่ละโมภ ไม่เพ่งคิดหาทางเอาแต่ได้ ควรให้คิดเสียสละทำใจให้แผ่แผ่กว้างขวาง

(๓) ขันติในการงดเว้นจากการมีความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม หมายถึงความอดทนความอดกลั้น ด้วยการมีความเห็นชอบว่า “ทานที่ให้ไปแล้วมีผล การเช่นสรวงมีผล การบูชามีผล ผลคือวิบาก ของการที่บุคคลทำ และทำความชั่วมี โลกนี้มีโลกหน้ามี มารดามีบุญคุณ บิดามีบุญคุณ”^{๑๓๖} และด้วยการงดเว้นจากการไม่มีเหตุไม่มีผล เห็นธรรมไม่เป็นธรรม เห็นศีลไม่เป็นศีล

สรุปได้ว่า ขันติทางใจ ยังไม่ได้มีการแสดงออกทางกาย และทางวาจาแต่ความอดทนอดกลั้นนั้น เมื่อมีการแสดงออกทางกาย ทางวาจา ย่อมเป็นสิ่งที่ดีมีประโยชน์การที่เป็นคนมีน้ำใจ มีอัธยาศัยงาม รักความสงบ เต็มใจแผ่ไมตรี มุ่งให้เกิดประโยชน์สุขแก่กัน ซึ่งเป็นความอดทนอดกลั้น

^{๑๓๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๙/๔๒๖/๒๕๒.

^{๑๓๖} ช.ม. (ไทย) ๒๙/๗๔/๒๕๒.

ในลักษณะโมกรรม ๓ คือ งตเว้นจากการพยาบาท งตเว้นจากการเพ่งเล็งอยากได้ทรัพย์สินของผู้อื่น
งตเว้นจากการเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม

๒) ขันติทางกาย หรือกายกรรม

ขันติทางกาย จะมีลักษณะการแสดงออกในกายกรรม ๓ ดังนี้

(๑) ขันติในการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้น โดย
การไม่ฆ่า ไม่เบียดเบียน ไม่ทำลาย “การบีบคั้น เบียดเบียน วางกระบองลง วางศัสตราลง มีความ
ละอายบาป ประกอบด้วยความเอ็นดู เป็นผู้มีเมตตาเอ็นดู มีเมตตากรุณาสงสาร ช่วยเหลือเกื้อกูล
สงเคราะห์กันและกันและในสัตว์ทั้งหลายอยู่”^{๑๓๗}

(๒) ขันติในการงดเว้นจากการลักทรัพย์ หมายถึง ความอดทนความอดกลั้นจาก
การงดเว้นถือเอาของที่เจ้าของมิได้ให้โดยอาการขโมย เป็นการเคารพในสิทธิและทรัพย์สินของผู้อื่น
ควรเอาแต่ของที่ได้มาจากผู้อื่นให้ หรือได้มาด้วยความสามารถแห่งตนในทางสุจริต “เป็นผู้ไม่ถือเอา
ทรัพย์สินสมบัติของผู้อื่นไม่ว่าจะเป็นในบ้านหรือในป่า ซึ่งเขาไม่ได้ให้อันเป็นส่วนแห่งการขโมย เคารพ
สิทธิในทรัพย์สินของกันและกัน”^{๑๓๘}

(๓) ขันติในการงดเว้นจากการประพฤติดินในกาม หมายถึง ความอดทน
ความอดกลั้นในคู่ครองของตนและคนอื่น เว้นการประพฤติดล่่วงละเมิดในของรักของหวงแหนของ
ผู้อื่น “ไม่ข่มเหงจิตใจ ทำลาย ลบหลู่เกียรติ และวงศ์ตระกูลของกันและกัน”^{๑๓๙} ไม่ล่วงเกินบุคคล
ต้องห้ามที่มีผู้ปกครองดูแลรับผิดชอบ และในหญิงอายุไม่เกิน ๑๕ ปี

สรุปได้ว่า ขันติทางกาย หรือ กายกรรม หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้นในการ
ประพฤติปฏิบัติตามทำนองคลองธรรม ไม่ล่วงละเมิด คือ ช่วยเหลือผู้อื่นด้วยความเต็มกำลัง
ความสามารถ ไม่เบียดเบียน ไม่ทำร้ายใครๆ ไม่ก่อวุ่นวายให้ผู้อื่น มีลักษณะในกายกรรม ๓
คือ ความอดทนความอดกลั้นจากการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากการ
ประพฤติดินในกาม

๓) ขันติ ทางวาจา หรือวจีกรรม

ขันติทางวาจา จะมีลักษณะการแสดงออกในวจีกรรม ๔ ดังนี้

(๑) ขันติในการงดเว้นจากการพูดเท็จ หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้นทาง
วาจา ละเว้นจากการพูดเท็จ โกหกหลอกลวง คำที่ไม่ตรงกับความจริง ไม่มีประโยชน์ทำให้ผู้อื่น

^{๑๓๗} ม.ญ.อ. (ไทย) ๑๙/๔๘๕/๒๕๐.

^{๑๓๘} ม.ญ.อ. (ไทย) ๑๙/๔๘๕/๒๕๐.

^{๑๓๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), เพชรในดวงใจ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๘๖-๑๘๖.

เสียหาย ไม่ว่าจะอยู่ท่ามกลางผู้ใดก็ตาม ท่ามกลางญาติ ท่ามกลางพรรคพวก ไม่พูดคำเท็จทั้งที่รู้อยู่ พูดแต่สิ่งที่ดีมีวาจาสร้างสรรค์

(๒) ขันติในการงดเว้นจากการพูดคำหยาบ หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้น ทางวาจา ละเว้นจากการพูดคำหยาบกระด้าง ที่ฟังแล้วเสียดแทงใจ เป็นคำที่สังคมนั้นๆ ถือว่าเป็น คำหยาบคาย กล่าวแต่คำที่สุภาพอ่อนหวาน แนะนำตักเตือนกันด้วยความหวังดี ด้วยความบริสุทธิ์ ใจ หวังให้ผู้อื่นมีความสุข “เป็นผู้พูดแต่วาจาไม่มีโทษ สบายหู”^{๑๔๐} อดทนอดกลั้นต่อคำด่าว่าถาก ถาง

(๓) ขันติในการงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้น ทางวาจา ละเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล พูดเป็นเวลา พูดคำที่เป็นธรรม เป็นผู้พูดที่มีหลักฐาน มีที่อ้างอิงตามเวลา มีเหตุผล งดเว้นจากคำพูดหาสาระไม่ได้ “กล่าวแต่คำพูดที่มีสาระประโยชน์ต่อกันทั้งต่อหน้าและลับหลัง”^{๑๔๑}

(๔) ขันติในการงดเว้นจากพูดส่อเสียด หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้น ทางวาจา ละเว้นการกล่าวคำยุยงให้แตกแยกสามัคคี แม้บางเรื่องจะเป็นความจริง แต่ก็พูดส่อเสียดให้ คนเขาแตกแยกกัน ซึ่งขึ้นอยู่กับเจตนาว่าจะทำให้ผู้อื่นเสียหายหรือไม่ ควรพูดแต่วาจาที่สมานไมตรี และส่งเสริมความสามัคคี “เป็นผู้เชื่อมคนที่แตกแยกกันแล้วให้สนิทกัน”^{๑๔๒}

สรุปได้ว่า ขันติทางวาจา หรือจริกรรม จะเป็นความอดทนความอดกลั้นทางวาจาในคำ สุภาพ มีสาระ และประโยชน์ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง มีการละเว้นคำพูดที่ก่อให้เกิดความแตกแยก พูดแต่คำจริง สมานไมตรี ส่งเสริมความสามัคคี และอดทนอดกลั้นต่อคำด่าว่าถากถางได้ เหมือนไม่ มีใจ เหมือนไม่เห็นเหมือนไม่ได้ยิน ซึ่งเป็นการแสดงออกในวจีกรรม ๔ เป็นการอดทนอดกลั้น ในการงดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดที่ส่อเสียด งดเว้นจากการ พูดเพ้อเจ้อ

๒.๑.๓.๖.๔ อานิสงส์ของขันติ

ในปาฏลิกาสูตร พระพุทธองค์ตรัสกับอุบาสกอุบาสิกาชาวเมืองปาฏลิกา ถึง อานิสงส์ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล ๕ ประการ มีดังนี้ “๑. ได้โภคทรัพย์ใหญ่หลวง ๒. กิตติศัพท์ อันดีงามย่อมกระฉ่อนไป ๓. เข้าไปที่ใดมันใจไม่เก้อเขิน ๔. ไม่หลงลืมสติตาย ๕. ตายแล้วย่อมไป เกิดในสุคติโลกสวรรค์”^{๑๔๓} จากปาฏลิกาสูตร สรุปได้ว่าอานิสงส์ของขันติในอภยทานมี ๕ ประการ คือ ๑. มีทรัพย์ และบริวารมากมาย ๒. ชื่อเสียงเกียรติยศร่ำลือ ๓. เข้าสมาคมด้วยความมั่นใจ ๔. ไม่หลงลืมสติตาย ๕. ตายแล้วได้ไปสู่สุคติโลกสวรรค์

^{๑๔๐} มงคล. (ไทย) ๒/๑๕๗.

^{๑๔๑} อง.จก. (ไทย) ๒๒/๑๑/๔๒๖.

^{๑๔๒} อง.จก. (ไทย) ๒๒/๑๒/๔๒๘.

^{๑๔๓} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๘๕/๙๙.

ในทุติยอัฏฐนตีสสูตร พระพุทธรองค์ตรัสอานิสงส์ของความอดทน ๕ ประการดังนี้ “๑. เป็นที่รักที่พอใจของคนหมู่มาก ๒. เป็นผู้ที่ไม่ดุร้าย ๓. เป็นผู้ไม่มีวิปปฏิสาร ๔. เป็นผู้ไม่หลงลืมสติตาย ๕. หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์”^{๑๔๔} จากทุติยอัฏฐนตีสสูตร สรุปได้ว่า อานิสงส์ของขันติในอภัยทาน มี ๕ ประการ คือ ๑. เป็นที่รักที่พอใจของคนจำนวนมาก ๒. เป็นผู้ไม่ดุร้าย ปราศจากผองภัย และไม่มีการผูกอาฆาตจองเวร ๓. เป็นผู้ไม่มีความเดือดร้อน เพราะไม่มีการประทุษร้าย ๔. เมื่อถึงคราวเสียชีวิตก็ไม่หลงลืมสติ ๕. หลังจากเสียชีวิตแล้ว ย่อมบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์

ในสิลวิมังสกาตก ว่าด้วยการพิจารณาอานิสงส์ของศีล (ขันติในอภัยทาน) พราหมณ์ได้กราบทูลพระราชาถึงการกระทำของตนเพราะต้องการจะทดลองศีลว่า “เราจักสมทานศีลที่บัณฑิตรับรองว่าเป็นสิ่งที่ปลอดภัยในโลก ซึ่งเป็นเหตุให้ผู้มีศีลได้รับการขนานนามว่า เป็นผู้ประพาศข้อปฏิบัติของพระอริยะ ผู้มีศีลเป็นที่รักของหมู่ญาติ และรุ่งเรืองในหมู่มิตร หลังจากตายแล้วจะไปสู่สุคติ”^{๑๔๕} จากสิลวิมังสกาตก สรุปได้ว่า ขันติในอภัยทาน มีอานิสงส์ ๒ ประการ คือ ๑. เป็นที่รักของหมู่ญาติ และรุ่งเรืองในหมู่มิตร ๒. ตายแล้วจะไปสู่สุคติ

ในมหาโควินทสูตร มีว่า “หากพระองค์จะทรงละสิ่งที่น่าปรารถนาอันเป็นที่ข้องอยู่ของปุถุชน ขอจงปรารภความเพียร ทรงประกอบด้วยกำลังขันติ เจริญให้มันอยู่ ทางนี้เป็นทางตรง ไม่มีทางอื่นดีกว่า นี่เป็นพระสัทธรรมที่สัตบุรุษรักษาไว้ เพื่อไปเกิดในพรหมโลก”^{๑๔๖} จากมหาโควินทสูตร สรุปได้ว่า อานิสงส์ของขันติในอภัยทาน คือ ตายไปแล้วได้ไปเกิดในพรหมโลก

ในอัสสัฏฐสูตร มีว่า “ธรรม คือ ขันติและโสรจจะตั้งอยู่ในบุคคลใดบุคคลหนึ่งบุชชาบุคคลนั้นผู้มีปัญญา มีความประพาศเที่ยงพระอริยะ แม้มีชาติตระกูลต่ำฉนั้นเหมือนกัน”^{๑๔๗} จากอัสสัฏฐสูตร สรุปได้ว่า ขันติในอภัยทาน มีอานิสงส์ว่าเป็นที่เคารพนับถือของผู้คนทั่วไป มีชื่อเสียงขจรไกล

ในอังกุลิมาลสูตร พระองค์คุลิมาลถูกรุมทำร้ายบาดเจ็บสาหัส พระพุทธรองค์ตรัสว่า “เธอจงอดกลั้นไว้เกิดพราหมณ์ เธอจงอดกลั้นไว้เกิดพราหมณ์ เธอได้สวैयाภิการกรรม ซึ่งเป็นเหตุให้เธอหมกหม้อยู่ในนรกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี ในปัจจุบันนี้แล้ว”^{๑๔๘} จากอังกุลิมาลสูตร สรุปได้ว่า ขันติในอภัยทานมีอานิสงส์ว่า เป็นการยุติผลกรรม หรือตัดเวรตัดกรรมข้ามภพข้ามชาติ

ในคาถาธรรมบท มีว่า “ของไม่สะอาด มีน้ำลายเป็นต้นเหล่านั้นอันบุคคลล้างด้วยน้ำที่ใสย่อมหายหมดได้ ที่นั้นย่อมเป็นที่หมดจด ไม่มีกลิ่นเหม็นฉันใดๆ เวรทั้งหลายย่อมระงับ คือย่อม

^{๑๔๔} ่อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๖/๓๕๙.

^{๑๔๕} ขุ.ชา.ติก (ไทย) ๒๗/๑๒๐/๑๔๗.

^{๑๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๓/๒๕๒.

^{๑๔๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๕/๑๗๐.

^{๑๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๒/๔๓๐.

สงบ ได้แก่ ย่อมถึงความไม่มีด้วยความไม่มีเวร คือด้วยน้ำ คือด้วยขันติและเมตตา”^{๔๙} จากคาถาธรรมบท สรุปได้ว่า อานิสงส์ของขันติในอภัยทาน คือ การระงับเวร ตัดเวรกรรม ความไม่มีเวร

ในอรรถกถาจลลโพธิชาดก มีว่า บทว่า “ตสฺส เป็นต้น ความว่ายศที่บุคคลผู้ประกอบด้วยอริยาสัณตินั้นได้แล้ว ย่อมเต็มเปี่ยมเหมือนพระจันทร์ข้างขึ้น ฉะนั้น”^{๕๐} จากอรรถกถาจลลโพธิชาดก สรุปได้ว่า อานิสงส์ของขันติในอภัยทาน คือ ความมีชื่อเสียงเกียรติยศเป็นที่รำลือ คุณงามความดีเป็นที่ปรากฏแก่คนทั่วไป

สรุปอานิสงส์ของขันติ มีดังนี้

๑. ได้โภคทรัพย์ คือ ทรัพย์สมบัติและบริวารมากมาย
๒. กิตติศัพท์อันดีงามย่อมกระฉ่อนไป
๓. เป็นที่รักที่พอใจของคนหมู่มาก เป็นที่รักในหมู่ญาติ รุ่งเรืองในหมู่มิตร
๔. เป็นผู้ไม่ดูร้าย ปราศจากผองภัย และไม่มีการผูกอาฆาตจองเวร
๕. เป็นผู้ไม่มีความเดือดร้อน เพราะไม่มีการประทุษร้าย
๖. เข้าไปในสมาคม หรือที่ใดก็มั่นใจไม่เก้อเขิน
๗. เมื่อถึงคราวเสียชีวิต ก็ไม่หลงลืมสติ
๘. หลังจากเสียชีวิตแล้ว ย่อมบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์
๙. ตัดเวรตัดกรรม ความไม่มีเวร ยุติผลกรรมข้ามภพข้ามชาติ

๒.๑.๓.๗ สัจจبارมี

๒.๑.๓.๗.๑ ความหมายของคำว่า “สัจจะ”

คำว่า “สัจจะ” มาจากคำว่า สจฺจ (นปฺ.) ความจริง, ความแท้, ความสัตย์, คำจริง, คำแท้, คำสัตย์, พระนิพพาน, สมณะ, วิรติ, อริยมรรค, อริยสัจ, ทิฏฐิ (มิจฺฉาทิฏฐิ), สัจ, สัตย์, วิเคราะห์ว่า สรติ อายติ ทุกฺขํ หีสติตี สจฺจํ สร ธาตุ จ ปัจจัย^{๕๑}

ในพระวินัยปิฎกได้อธิบายความหมายของคำว่าสัจจะ เอาไว้ว่า สัจจะคือความจริง อันเป็นความจริงที่เกี่ยวกับการสอน ดังปรากฏในพุทธพจน์ว่า “การสอนตรงไปตรงมา หรือการกล่าวพูดความจริงอย่างเปิดเผยนั่นเอง พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้โดดเด่น ในมนุษย์และเทวดาทั้งหลายเนื่องด้วยการกล่าวความจริงที่เป็นประโยชน์ ถูกกาล เป็นธรรม เป็นวินัย การกล่าวลักษณะการสอนตรงเข้าหาความจริงนั้น อาจกล่าวสั้นว่าหนึ่งว่า “การสอนตรงไปตรงมา หรือ

^{๔๙} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๑๑/๗๔.

^{๕๐} ขุ.ชา.ติ.ก.อ (ไทย) ๕๗/๘๒๙/๑๓๗๙.

^{๕๑} ป. หลงบุญ, พจนานุกรมบาลี-ไทย, หน้า ๖๑๖ ; พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, หน้า ๗๖๐.

การกล่าวพูดความจริงอย่างเปิดเผยนั่นเอง พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้โดดเด่น ในมนุษย์และเทวดาทั้งหลายเนื่องด้วยการกล่าวความจริงที่เป็นประโยชน์ถูกกาล เป็นธรรม เป็นวินัย การกล่าว ถูกกาล (กาลวาที) กล่าวความจริง (ภูตวาที) กล่าวเป็นประโยชน์ (อัตถวาที) กล่าวเป็นธรรม (ธัมมวาที) กล่าว เป็นวินัย (วินัยวาที)”^{๑๕๒} ซึ่งเราอาจจะสังเกตได้ว่าหลักการบัญญัติพระวินัยนั้นโดยจุดมุ่งหมาย คือ “ให้มีความประพฤติเสมอกันและเป็นแนวเดียวกันเพื่อให้เกิดความสงบสุขในหมู่คณะในพระพุทธศาสนาได้จัดการรักษาสัตย์ไว้ในศีลเป็นองค์ที่ ๔ แห่งเบญจศีลในธรรมจริยา ส่วนวจีสัจจัตเป็นองค์ต้นและเป็นองค์ที่ ๓ แห่งอัฐธังคิกมรรค โดยนัยนี้ ชนผู้ขาดความสัตย์จักเป็นผู้มีศีล จักเป็นธรรมจารี จักเป็นอริยบุคคล หาได้ไม่”^{๑๕๓}

จากความหมายที่กล่าวมาพอสรุปได้ว่า สัจจะ ตามทัศนะทางพระวินัยคือ หลักการประพฤติตนให้เป็นชื่อสัตย์สัจจัต และปฏิบัติตนให้ตรงต่อกฎเกณฑ์และระเบียบของหมู่คณะนั่นเองโดยการไม่ ล่วงละเมิดสิทธิของผู้อื่นมีความประพฤติเสมอกันเป็นแนวเดียวกัน

ในพระสูตรตันตปิฎกได้อธิบายความหมายของคำว่าสัจจะเอาไว้ว่า คำว่าสัจจะศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า สจฺเจ จิตฺตา สมณพฺราหฺมณา ว่าสมณะพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ตั้งอยู่ในสัจจะก็ดี เป็นต้น ถือเอาในวิริตฺสัจจะ (จริงทางวิริต) มหาภูทิกาวา “วิริตฺสัจจะ” ได้แก่ มุสาวาทาวิริต (เว้นจากพูดเท็จ) เพราะสัจจะ ศัพท์ไม่ออกไปในวิริตข้ออื่น ๆ ส่วนที่บางอาจารย์ว่า วิริตฺสัจจะ ได้แก่ สมาทานวิริต (เว้นตามทีสมาทาน) นั้น เพียงการสมาทานยังมีใช้สัจจะ การไม่ทำผิดสมาทานจึงเป็น สัจจะ แต่นั้นเป็นปฏิกุญญาสัจจะ (คือรักษาให้จริงตามปฏิกุญญา) ก็คือ มุสาวาทาวิริตนั่นเอง”^{๑๕๔}

ในตถสฺสตร พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงความหมายของสัจจะแก่ภิกษุทั้งหลาย ทรงอธิบายถึงอริยสัจว่าเป็นจริงแท้ อริยสัจ ๔ ประการนี้ คือ ทุกขอริยสัจ สมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ มรรคอริยสัจ อริยสัจ ๔ ประการนี้ เป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ ดังคำที่ว่า สัจจะทั้งหลาย เหล่านั้นเป็นของแท้ ไม่เป็นโดยประการอื่น เพราะเหตุใด เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกว่า สัจจะ ของพระอริยะทั้งหลาย ก็เพราะอริยะทั้งหลายย่อมไม่แกว่งตลอดสัจจะทั้งหลายที่แปรผันเป็นอย่างอื่น โดยความจริงของพระอริยะ”^{๑๕๕} ความว่า บรรดาสัจจะเหล่านี้แม้ทั้งหมดจึงเป็น วีสัจจะ อันมาแล้ว (ในพระบาลี) ว่า บุคคลพึงกล่าวคำสัตย์ ไม่พึงโกธ เป็นต้นก็ตาม เป็นสมมุติสัจจะอันต่างโดยสัจจะ เป็นต้นว่า

^{๑๕๒} อด.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๖๐/๒๒๓.

^{๑๕๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุขเล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๙.

^{๑๕๔} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๙๓.

^{๑๕๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๗/๔๖.

เป็นพราหมณ์จริง เป็นกษัตริย์จริง “ก็ตามเป็นทิวาสัจจะ (โดยนัย) ว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า”^{๑๕๖} สัจจะ ในที่สุดตก โดยมิหลายนัยมีว่า คำสัตย์แท้เป็นวาจาไม่ตาย สัจจะ แลดีกว่ารสทั้งหลาย. บัณฑิตทั้งหลายกล่าวผู้ตั้งอยู่ในสัจจะ อันเป็นอรรถและธรรมว่า เป็นสัตบุรุษ และว่า สมณพราหมณ์ผู้ตั้งอยู่ในสัจจะ ประกาศโทษของธรรมที่ตรงกันข้ามกับสัจจะ โดยนัยมีอาทิว่า สัตว์ผู้มักพูดเท็จล่วงธรรมเอกเสย และว่าผู้พูดคำอันไม่เป็นจริง ย่อมเข้าถึงนรกแล^{๑๕๗}

สรุปว่า ความจริงในพระสูตรนั้นเป็นลักษณะการกล่าวความแท้ ความไม่คลาดเคลื่อนซึ่งเป็นวิสัยสัจจะ ตลอดถึงความจริงของพระอริยะเจ้า คือเป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่นเพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ

ในพระอภิธรรมปิฎกได้อธิบายความหมายของคำว่าสัจจะเอาไว้ในกถาวัตถุ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วว่า ธรรมใดมีปัจจัยไม่มีปัจจัยเป็นสังขตะ เป็น อสังขตะ เป็นของเที่ยง ไม่เที่ยง มีนิमित ไม่มีนิमित ธรรมเหล่านั้นบัณฑิตไม่พึงถือเอาด้วยสมมติสัจจะ เพราะความที่ตนคือสภาวะแต่ละอย่างนั้น สภาวะใดมีอยู่จริงนั้นแหละได้ชื่อว่าปรมาตมะ เพราะความประจักษ์ชัดแก่ตนเอง แก่ตัวสภาวะนั้น คือหมายถึงจิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน สภาวะใดมีอรรถอันเป็นจริง และอรรถอย่างยืงนั้น ชื่อว่า ปรมาตมสัจจะ^{๑๕๘} ชื่อว่าสัจจะย่อมเป็นหนึ่งเดียว พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีถ้อยคำไม่เป็นสอง มีพระวาจาไม่เป็นโมฆะ ถ้อยคำอันไม่เป็นจริงไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดเป็นพระดำรัสเที่ยงแท้แน่นอน การบัญญัติธรรมที่เป็นของจริงว่า สัจจะมี ๔ ประการ คือ ๑. ทุกขสัจจะ ๒. สมุทัยสัจจะ ๓. นิโรธสัจจะ ๔. มัคคสัจจะ^{๑๕๙}

การบัญญัติธรรมที่เป็นของจริงว่า “สัจจะ ก็มี ๔ ตามจำนวนธรรมเหล่านี้ในกถาวัตถุ ได้อธิบายความหมายของสัจจะไว้ว่า บัณฑิตพึงทราบความนี้ว่า “บรรดาผู้กล่าวกถาทั้งหลาย พระสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ได้ตรัสบอกแล้วซึ่งสัจจะ ๒ คือ สมมติสัจจะ และ ปรมาตมสัจจะ ไม่ตรัสบอกสัจจะที่ ๓ ว่าเป็นสภาวะที่ยังเห็นได้”^{๑๖๐}

สรุปได้ว่า สัจจะ ในความหมายของพระอภิธรรม คือสภาวะที่ปรากฏอยู่ เป็นอยู่อย่างนั้น ไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา หรืออำนาจของสิ่งใด เป็นการหยั่งรู้สัจธรรม เป็นสภาวะธรรมที่แท้ของธรรมชาติ คือสิ่งที่เป็นความจริงในตนเองโดยสภาวะธรรมของสิ่งนั้น ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน พระพรหมมุนี (พิมพ์ ฐมฺมโร) ได้กล่าวถึงสัจจะ ในหนังสือสากลศาสนาไว้ว่า สัจจะ

^{๑๕๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๙๘/๗๔-๗๘.

^{๑๕๗} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๕๙๖/๓๔๙.

^{๑๕๘} อภิ.ก. (ไทย) ๔/๑/๓๐.

^{๑๕๙} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๐๑/๑๘๔.

^{๑๖๐} อภิ.ก. (ไทย) ๔/๒๒/๓๐.

หมายถึงความจริงอันเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้เป็นอมตะดังที่พูดกันเสมอว่า ความจริงเป็นสิ่งไม่ตาย คำว่าความจริง คือ ความดี ความแท้ สิ่งประเสริฐ หรือแก้ว เป็นสิ่งที่สังคมปรารถนา บุคคลดีหรือผู้ประเสริฐจะต้องทำดีมีสัจจวาจา คือพูดอย่างไรจะต้องทำอย่างนั้น เช่น พระพุทธเจ้า พระองค์จะทรงทำตามที่พระองค์ตรัส (ยถาวาที ตถาการี) การพูดกับการกระทำจะต้องตรงกันเสมอ^{๑๖๑}

พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ จิตตยาโณ) กล่าวถึงความหมายของสัจจะ ในหนังสือธรรมปริทรรศน์ ๒ ไว้ว่า “สัจจะ คือความจริงได้แก่มีความจริงใจต้องการที่จะกระทำการสิ่งใด แล้วทำสิ่งนั้นให้จริง ๆ ไม่ทอดทิ้งหรือทอดยถาเมื่อยังไม่บรรลุเป้าหมายที่ตนได้กำหนดไว้ แต่การกระทำนั้นจะเป็น สัจจบารมี ได้ก็ต่อเมื่อความตั้งใจจริงในการทำความดีและละความชั่วเท่านั้น”^{๑๖๒}

ในเรื่อง “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท” สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงกล่าวถึงความหมายของสัจจะ ในพระราชวิทยานิพนธ์ไว้ว่า “สัจจะ คือการกล่าวไม่ผิดจากความเป็นจริง มีรส คือ การกระทำสภาวะความเป็นจริงให้แจ่มแจ้ง สภาพที่ปรากฏ คือ ความดี ความถูกต้อง มีพื้นฐาน คือความเป็นผู้ยินดีในธรรมอันงาม เป็นธรรมผูกพัน ความสามัคคีในระหว่างมิตรให้สนิทสนมมั่นคง ถ้าขาดสัจจะแล้ว ความสามัคคีย่อมเป็นไปไม่ได้”^{๑๖๓} ดังนั้น สัจจะ จึงหมายถึงการพูดความจริง โดยไม่โกหกคนอื่นเพื่อประโยชน์ของตน แม้ในพุทธวงศ์ก็เน้นการพูดความเป็นจริงไม่เปลี่ยนแปลงจากความเป็นจริงอุปมากับดาวประกายพริ้ว ที่โคจรไปตามธรรมชาติ ไม่เบี่ยงเบน จึงทำให้เข้าใจได้ว่าการพูดความจริงนี้หมายถึงการพูดถูกต้องตามสัจธรรม คือความจริงแห่งธรรมชาตินั่นเอง

จากการกล่าวมาทั้งหมดในประเด็นเรื่องความหมายของคำว่า สัจจะ นั้นเราสามารถที่จะอธิบายได้เป็น ๒ นัย คือ (๑) ความหมายนัยแรก หมายถึงความจริงที่เกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ที่สามารถแบ่งย่อยออกเป็นอีก ๒ นัยคือ (ก) ความจริงระดับสมมติและ (ข) ความจริงระดับปรมาตม์ และ (๒) ความจริงในความหมายนัยที่ ๒ หมายถึง ความจริงที่เป็นคำพูด การกระทำและความตั้งใจจริงหรือกล่าวโดยสรุปความจริงประเภทนี้ก็คือความซื่อสัตย์ที่มีต่อคำพูด การกระทำและความตั้งใจ และหากจะพิจารณาจากประเด็นการศึกษาในงานวิจัยฉบับนี้ผู้วิจัยมุ่งหมายที่จะศึกษาความจริงตามนัยแห่งความหมายที่ ๒ คือ ความซื่อสัตย์ต่อคำพูดการกระทำ

^{๑๖๑} พระพรหมมุนี (พิมพ์ ฐมฺมโร), สากลศาสนา ภาค ๑-๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๕), หน้า ๔๕๑.

^{๑๖๒} พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ จิตตยาโณ), ธรรมปริทรรศน์ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีสมบัติการพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๔๓๐.

^{๑๖๓} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

และความตั้งใจของบุคคล ซึ่งจะเป็นกรอบที่สามารถเชื่อมโยงกับการบำเพ็ญบารมีในหัวข้อ
สัจจบารมีของวิสุทธิบัณฑิต ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้าด้วย

๒.๑.๓.๗.๒ ลักษณะของสัจจะ

ลักษณะของสัจจะที่สำคัญก็คือ การรักษาสัตย์ คือ ความจริง คือ จริงใจ (ซื่อสัตย์),
จริงวาจา (พูดจริง), จริงการ (ทำจริง) โดย มุ่งเน้นในการรักษาคำพูด การรักษาคำพูดที่ได้ให้ไว้
กับผู้อื่นถือว่าเป็นการรักษาสัจจะอย่างหนึ่ง หนึ่ง ลักษณะของความมีสัจจะ ก็คือการสำรวมรักษา
วาจาให้ดีไม่ลุแก่อำนาจของกิเลส ต้องรู้จักการพูดให้ถูกกาลและเรื่องราวที่ควรพูดนอกจากนั้น
จะต้องมีความซื่อสัตย์ต่อคำพูดที่ได้เอ่ยไว้แล้ว โดยลักษณะของการรักษาสัจจะ นั้นมีปรากฏใน
พระพุทธพจน์ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละการกล่าวเท็จ เว้นขาดจากการกล่าวเท็จได้แล้ว คือเป็น
คนพูดจริงตั้งมั่นในความสัตย์ มีถ้อยคำมั่นคง เชื่อถือได้ ไม่กล่าวคำหลอกลวงชาวโลก ละวาจา
ส่อเสียด เว้นขาดจากวาจาส่อเสียดได้แล้ว ฟังจากข้างนี้แล้ว ไม่ไปบอกข้างโน้น เพื่อทำลายคน
หมู่นี้ ฟังจากข้างโน้นแล้ว ไม่ไปบอกข้างนี้ เพื่อทำลายคนหมู่นั้น เป็นผู้สมานคนที่แตกแยกกัน
หรือส่งเสริมคนที่มีประโยชน์ร่วมกัน มีความสามัคคีเป็นที่ชื่นชม ยินดีในความสามัคคี รื่นเริงใน
สามัคคีธรรม เป็นผู้กล่าววาจาก่อให้เกิดความสามัคคี ละวาจาหยาบเว้นขาดจากวาจาหยาบได้
แล้ว วาจาใด ไรโทษ สบายหู น่ารัก จบใจ แบบชาวเมือง คนส่วนใหญ่ชอบใจ พอใจ ก็กล่าว
วาจาเช่นนั้น ละการพูดเพ้อเจ้อ เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อได้แล้ว พูดถูกเวลา พูดจริง พูดอิง
อรรถ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย กล่าววาจาเป็นหลักฐานมีที่อ้างอิง มี^{๑๖๔}

สำหรับการรักษาสัจจะ หรือลักษณะของสัจจะที่พบในพระพุทธพจน์นี้ก็คือ (๑) การ
พูดต้อง พูดคำจริง (๒) มีเจตนาตั้งมั่นในคำสัตย์ (๓) มีถ้อยคำที่มั่นคงเชื่อถือได้ หรืออีกประการ
หนึ่งก็คือพูดถูกเวลา พูดจริงพูดอิงอรรถ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย กล่าววาจาเป็นหลักฐาน มีที่
อ้างอิง มีต้น มีปลาย ประกอบด้วยประโยชน์ตามกาลอันสมควร ไม่พูดเล่นหรือพูดเพียงเพื่อ
มุ่งหวังให้เกิดความสนุกสนานเท่านั้น และคำพูดที่เป็นคำสัจจะจะต้องเป็นคำพูดที่จัดว่าเป็น
กถาวัตถุซึ่งมีอยู่ ๙ ประการ คือ

๑. ย่อมกล่าวอัปปิจฉกถา (ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย)
๒. สันตุฏฐิกถา (ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ)
๓. ปวิเวกกถา (ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ)
๔. อสังสัคคกถา (ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่)
๕. วิริยารัมภกถา (ถ้อยคำที่ชักนำให้มุ่งมั่นทำความเพียร)
๖. สีสลกถา (ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล)

^{๑๖๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๒/๓๒๓.

๗. สมาธิกา (ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำจิตมั่น)
 ๘. ปัญญาภา (ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา)
 ๙. วิมุตติกา (ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลสและความทุกข์)^{๑๖๕}

จากการกล่าวมานั้นเราจะพบว่าลักษณะของสัจจะก็คือต้องเป็นคำที่จริงเป็นคำที่มีประโยชน์ไม่ก่อให้เกิดโทษหรือเป็นคำที่ผู้พูดมีความเข้าใจในเรื่องนั้นและจะต้องมีความรับผิดชอบต่อเรื่องที่จะพูด คือมีเจตนาที่จะรับผิดชอบต่อเรื่องที่จะพูดหรือพูดไปแล้วจะต้องมีความรับผิดชอบต่อเรื่องที่พูดนั้น ดังเช่นกรณีของพระเจ้าชัยทิตแห่งแคว้นปัญจาละที่ได้ทรงรับปากยักษ์ปริสาทแล้วว่าจะกลับไปให้กินเป็นอาหารเมื่อทำหน้าที่เสร็จแล้วจึงต้องกลับไปตามคำพูดแม้ว่าพระโอรสจะห้ามโดยให้เลือกใช้วิธีอื่นแต่พระองค์ก็ไม่ยอมโดยได้กล่าวว่า

ลูกรัก พ่อมิได้ระลึกถึงความผิดของลูก เพราะการกระทำหรือเพราะคำพูดของลูกนี้เลย เพราะให้สัจจะไว้กับยักษ์ปริสาท พ่อต้องรักษาความสัตย์ จักต้องกลับไปอีก^{๑๖๖}

นอกจากนั้นแล้วสัจจะอีกประการหนึ่ง เป็นสัจจะที่ผู้พูดตั้งเจตนาถึงเรื่องที่ทำและขอให้ความดีที่ได้ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้าในอดีตปรารภสัจจะที่มีอยู่ในตน และขอให้สัจจะนั้นปกป้องรักษาตนไม่ให้ได้รับอันตรายโดยการอธิษฐานแล้วกล่าวคำสัตย์นี้ถือว่าเป็นวิธีการหนึ่งที่จะสามารถแก้ไขปัญหาดังต่าง ๆ ได้ โดยการอธิษฐานสัจจะนั้นเราสามารถพิจารณาได้จากกรณีของนกคุ้มที่ได้ทำสัจจะอธิษฐานว่า

ปีกของเรามีอยู่แต่ยังบินไม่ได้
 เท้าทั้ง ๒ ข้างของเรามีอยู่ก็ยังเดินไม่ได้
 และมารดาบิดาของเราก็นิภัยออกไปแล้ว
 นี่ไฟป่า เจ้าจงถอยกลับไปเกิด^{๑๖๗}

จะเห็นได้ว่าลักษณะอีกประการหนึ่งของสัจจะก็คือการตั้งเจตนาแล้วตั้งใจหรือเอาใจปักลงไปในเรื่องใด ๆ จะต้องให้ได้ลักษณะสองอย่างนี้เสมอเพื่อให้ได้ประโยชน์ด้วยแล้วก็ถูกต้องตามทำนองคลองธรรมด้วย ถ้าได้ประโยชน์เข้าตัว แต่ผิดศีลธรรม เสียความยุติธรรม ก็ใช้ไม่ได้ ใครทำเช่นนี้เป็นผิดหลักสัจธรรม^{๑๖๘} ดังนั้นการตั้งสัจจะก็คือการอธิษฐานจิตต่อตนเองเพื่อที่จะได้ก่อให้เกิดประโยชน์ก็ถือได้ว่าเป็นลักษณะประการหนึ่งของสัจจะ

^{๑๖๕} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๕๗๖/๓๖๘.

^{๑๖๖} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗๔/๕๔๙.

^{๑๖๗} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๕/๑๕.

^{๑๖๘} พ.อ. ปิ่น มุกขนันต์, เรือนชั้นใน – เรือนชั้นนอก, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ บัณฑิต, ๒๕๓๓), หน้า ๓๖-๓๗.

๒.๑.๓.๘ อธิษฐานบารมี

๒.๑.๓.๘.๑ ความหมายของคำว่า “อธิษฐาน”

คำว่า “อธิษฐาน” เป็นภาษาสันสกฤต เขียนอย่างบาลีว่า “อธิฏฺฐาน (นปฺ.) มาจาก อธิ บทหน้า จา ชาติ สำเร็จรูปเป็นอธิฏฺฐาน แปลว่า คุณชาตเครื่องตั้งทับ, คุณชาตเครื่องตั้งไว้ซึ่งจิตอันยิ่ง, ความตั้งทับ, ความตั้งจิตทับ, ความตั้งจิตปรารถนา, ความอธิษฐาน”^{๑๖๙} คำว่า “การอธิษฐาน” เป็นคำนาม ภาษาไทยสะกดอย่างสันสกฤต มีความหมายทั่วไปว่า

๑. การยืนหยัดอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
๒. การกำหนดความตั้งใจ รวมทั้งความคิดหรือความรู้สึกของตนเองอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างมั่นคง
๓. การตั้งใจปฏิบัติการหรือดำเนินการอย่างหนึ่งอย่างใดตามที่ตนเองกำหนดอย่างมั่นคง^{๑๗๐}

นอกจากนี้ยังหมายถึง

๑. การตัดสินใจอย่างเด็ดเดี่ยว
๒. การกำหนดใจตนเองให้มั่นคง
๓. การให้ความเห็นชอบอย่างจริงใจ^{๑๗๑}

คัมภีร์อภิธานปิฎก ให้คำจำกัดความของ “อธิษฐาน” ไว้ ๓ ความหมาย คือ

๑. อธิฏฐิติ (ตั้งใจมั่น)
๒. อาธาร (ที่รองรับ)
๓. ฐาน (การยืน)^{๑๗๒}

คัมภีร์อภิธานวรรณนา แสดงศัพท์ที่เป็นไวยากรณ์ของ “อธิษฐาน” ไว้ ๗ ศัพท์ คือ

๑. อชฺฌาสนย (อธิ+อา+สิ สเย+ณ) วัตถุประสงค์, ความมุ่งหมาย, อธิบาย, อธิบาย
จิตต์ อชฺฌาคนตุวา สยตีติ อชฺฌาสนโย
อาการที่มาสู่จิตแล้วนอนเนื่องอยู่ ชื่อว่าอชฺฌาสนะ

^{๑๖๙} ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมบาลี-ไทย, หน้า ๒๕.

^{๑๗๐} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, หน้า

๓๓.

^{๑๗๑} ดร.บุญย์ นิลเกษ , อุดมการณ์ชีวิตแบบโพธิสัตว์ เล่มที่ ๑๐ ตอน การบำเพ็ญอธิษฐานบารมี, (เชียงใหม่ : ภาควิชาศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑), หน้า ๑-๒.

^{๑๗๒} พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณวิมล สมเด็จพระสังฆราชเจ้า, คัมภีร์อภิธานปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๓๐๕.

(อาเทศ อธิ เป็น อชฌ, ลบ ฌ, วุทธิ อี เป็น เอ, อาเทศ เอ เป็น อย, ลบสระหน้า)

อารมฺมณํ วา อธิกิจฺจ สยติ ปวตฺตตีติ อชฺฌาสโย

สภาพที่อาศัยอารมณ์เป็นไป ชื่อว่าอชฌาสยะ
(อธิ+อา+สิ ปวตฺตเน+ณ)

ตฺยํ ทิฏฺฐิ รุจิ ลหฺริ อชฺฌาสยํ อธิปฺปายํ โลโก น ชานาติ

ชาวโลกไม่รู้ถึงความคิด ความชอบ ความเห็น จุดประสงค์
ความมุ่งหมายของท่าน

๒. อธิปฺปาย (อธิ+ปย คมเน+ณ) วัตถุประสงค์, ความมุ่งหมาย, อธิบาย

จิตฺเต อธิปยตีติ อธิปฺปาโย

จุดประสงค์ที่ตั้งไว้ในจิต ชื่อว่าอธิปายะ
(ช้อน ป, ลบ ฌ, วุทธิ อี เป็น อา)

อณฺเฏถา โข วาเสฏฺฐา ตมฺหากํ อธิปฺปาโย อณฺเฏถา เทวตานํ อธิปฺปาโย

วาเสฏฐะ ความมุ่งหมายของพวกท่านเป็นอย่างหนึ่ง ความมุ่งหมายของ
พวกเทวดาก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง

๓. อาสย (อา+สิ สเย+ณ) วัตถุประสงค์, ความมุ่งหมาย, อธิบาย

อาคณฺหฺตฺวา จิตฺตํ สยติ เอตฺถาติ อาสโย

จุดประสงค์ที่จิตมาแล้วนอนเฝ้าอยู่ ชื่อว่าอาสยะ

กมฺมํ กาคฺตุ อาสยติ อิจฺฉตีติ อาสโย

จุดประสงค์ที่ต้องการทำหน้าที่ ชื่อว่าอาสยะ
(อา+สิ อิจฺฉาย+ณ, ลบ ฌ, วุทธิ อี เป็น เอ, อาเทศ เอ เป็น อย, ลบสระ
หน้า)

๔. อภิสนฺธิ (อภิ+ส+ธา ธารणे+อิ) วัตถุประสงค์, ความมุ่งหมาย, อธิบาย

จิตฺเต อภิสนฺธายตีติ อภิสนฺธิ

คำอธิบายที่ตั้งไว้ในใจ ชื่อว่าอภิสันธิ
(อาเทศ นิคหิต เป็น น, ลบสระหน้า)

อภิสนฺธิ ศัพท์ เป็นปฺงลิงค์และอิตถิลิงค์

ปฺริมํ อภิสนฺธิจิตฺตํ อปฺปมาณํ

จิตที่มุ่งหมายในเบื้องต้นไม่มีประมาณ

๕. กาว (กฺว สตฺตาย+ณ) จุดประสงค์, ความมุ่งหมาย, อธิบาย

จิตฺเต กาวตีติ กาวो

จุดประสงค์ที่มีอยู่ในใจ ชื่อว่าภาวะ

(ลบ ณ, วุทธิ อุ เป็น โอ, อาเทศ โอ เป็น อว, ลบสระหน้า)

๖. **อิมุตติ** (อิ+มฺจ โมจเน+ติ) จุดประสงค์, ความมุ่งหมาย, อธิบาย

อิมุจฺจนํ จิตฺเต อธิฏฺฐานํ อิมุตฺติ

ความประสงค์ในใจ ชื่อว่าอิมุตติ (อาเทศ จ เป็น ต)

กตมา จ สุตตานํ อิมุตฺติ

ความประสงค์ของสัตว์ทั้งหลายเป็นอย่างใด

๗. **ฉนฺท** (ฉนฺท อชฺฌาสยเน+อ) จุดประสงค์, ความมุ่งหมาย, อธิบาย

ฉนฺทํ ฉนฺโท

ความมุ่งหมาย ชื่อว่าฉันทะ

ฉนฺโทติ อชฺฌาสโย อธิปฺปาโยติ จิตฺตํ

บทว่า **ฉนฺโท** คือจุดประสงค์, บทว่า **อธิปฺปาโย** คือ ความคิด^{๑๗๓}

สรุปความว่า จากความหมายตามรูปศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์ที่ยกมาเป็นตัวอย่างทั้งหมดนี้ คำว่าอธิฐาน มีความหมาย ดังนี้

๑. ความตั้งใจมั่นในการทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างเด็ดเดี่ยว

๒. การกำหนดจุดมุ่งหมายอย่างชัดเจน

๓. การตั้งจุดประสงค์ไว้ในใจ

คำว่า “อธิฐาน” ตามความหมายในพระสูตรตันตปิฎกมุ่งไปที่การตั้งใจจะทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นสำคัญ มีทั้งส่วนที่เป็นหัวข้อธรรม และส่วนที่เป็นบารมี ส่วนที่เป็นหลักธรรมท่านได้กล่าวถึงอธิฐานธรรม^{๑๗๔} คือธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ซึ่งมี ๔ ประการ ได้แก่ ปัญญาอธิฐาน สัจจาธิฐาน จาคาธิฐาน และอุปสมาริฐาน ส่วนที่เป็นบารมี คำว่าอธิฐานรู้จักกันโดยทั่วไปว่าเป็นหนึ่งในบารมี ๑๐ ข้อ ที่ พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญเพื่อให้บรรลุถึงความเป็นพระพุทธรเจ้า โดยเฉพาะทศชาติชาดก ซึ่งถือเป็นชาดกที่คนไทยมีความคุ้นเคย พระชาติที่ปรากฏในทศชาติชาดกว่า พระโพธิสัตว์บำเพ็ญอธิฐานบารมี คือพระชาติที่เป็นพระเนมิราช^{๑๗๕}

อีกความหมายหนึ่งของคำว่าอธิฐานที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก คือ การใช้อำนาจจิตเพื่อให้เกิดสิ่งที่ตนปรารถนาขึ้นมาหรือเรียกว่าการแสดงฤทธิ์ ความหมายในลักษณะเช่นนี้ ปรากฏอยู่หลายแห่ง เช่น ในอิทธิกถา มีการกล่าวถึงเรื่องฤทธิ์ไว้ ๑๐ อย่าง คือ

๑. ฤทธิ์ที่อธิฐาน

^{๑๗๓} พระมหาสมปอง มุกฺกิตฺโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์พันธ์ ตั้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๙๔๔.

^{๑๗๔} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๙๐.

^{๑๗๕} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๒๑/๒๔๖.

๒. ฤทธิ์ที่แสดงได้ต่าง ๆ
๓. ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ
๔. ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ
๕. ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ
๖. ฤทธิ์ของพระอริยะ
๗. ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม
๘. ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ
๙. ฤทธิ์ที่สำเร็จมาจากวิชา
๑๐. ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะมีสภาวะสำเร็จด้วยการประกอบโดยชอบในส่วนนั้น ๆ เป็นปัจจัย^{๑๖๖}

ฤทธิ์ที่อธิษฐาน คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏก็ได้ แสดงให้หายไปได้ ทะลุฝา กำแพง ภูเขา ไปได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้น ดำลงในแผ่นดินเหมือนดำลงในน้ำก็ได้ เดินไปบนน้ำโดยน้ำ ไม่แยกเหมือนเดินไปบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปได้ ใช้ฝ่ามือลูบ คลำดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มีอานุภาพมากอย่างนั้นก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้^{๑๖๗}

ในคัมภีร์กถาวัตถุ อธิกถา^{๑๖๘} เหตุการณ์ตอนที่พระสกวาทิและพระปรวาทิกำลังสนทนากันเรื่องฤทธิ์ ก็ได้มีปรากฏคำว่าอธิษฐาน กล่าวคือ พระสกวาทิไม่ยอมรับว่าฤทธิ์ของพระพุทธเจ้าและพระสาวกมีอยู่จริง พระปรวาทิถามว่า “ท่านพระปิลินทวัจจะได้อธิษฐานปราสาทของพระเจ้าแผ่นดินมคธ ผู้เป็นจอมทัพ พระนามว่าพิมพิสารว่า “จงเป็นทอง” และปราสาทก็ได้กลายเป็นทองไปจริงมิใช่หรือ” เมื่อพระสกวาทิตอบว่าใช่ พระสกวาทิจึงกล่าวกับพระปรวาทิควรที่จะยอมรับฤทธิ์ของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกมีอยู่จริงด้วยเหตุผล ดังที่กล่าวมา^{๑๖๙} อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ดังกล่าวนี้ มิได้มีปรากฏอยู่ในพระอภิธรรมปิฎกเพียงแห่งเดียวเท่านั้น แต่ยังปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎกอีกด้วย^{๑๗๐}

ในเรื่องการอธิษฐานนี้มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกอยู่หลายแห่ง เช่นในสังฆารูปัตติสูตร ว่าด้วยการเกิดขึ้นแห่งสังฆารูปปฏิภาอันให้สำเร็จความปรารถนาว่า

^{๑๖๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒.

^{๑๖๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๕๖๕.

^{๑๖๘} ชื่อเหมือนในพระสูตรต้นปิฎกแต่เป็นคนละเรื่องกัน.

^{๑๖๙} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๘๘๔/๙๑๔-๙๑๕.

^{๑๗๐} ดูรายละเอียดใน วิ.มหา. (ไทย) ๒/๖๑๙-๖๒๒/๑๔๐-๑๔๓.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีล ประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นมีความปรารถนา อย่างนี้ว่า ‘โอหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับขัตติยมหาศาล’ เธอตั้งจิตนั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้น สังขารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำ ให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในขัตติยมหาศาลนั้นได้^{๑๘๑}

การอธิษฐานมีความสำคัญมากทั้งต่อการบรรลุธรรมและการบรรลุจุดหมายสูงสุด ของชีวิต ตัวอย่างเหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นความสำคัญของอธิษฐานต่อการบรรลุจุดหมายสูงสุด ของชีวิต คือ บุรพกรรมของพระอัญญาโกณฑัญญะ รวมทั้งเหตุการณ์เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้า ทรงประชุมสงฆ์ ณ วัดเวฬุวัน ประทานตำแหน่งพระอัครสาวกแก่พระสารีบุตรและพระมหา โมคคัลลานะ ถูกพวกภิกษุติเตียนว่าพระศาสดาประทานตำแหน่งเอตทัคคะแก่ภิกษุทั้งหลาย เพราะเห็นแก่หน้า พระองค์จึงทรงนำอดีตชาติที่กล่าวถึงบุรพกรรมของพระเถระเหล่านั้น มา ทำให้ทราบว่แต่ละท่านล้วนเคยตั้งจิตอธิษฐานในตำแหน่งเหล่านั้นมาแล้วทั้งสิ้น ดังบุรพกรรม ของพระอัญญาโกณฑัญญะ

พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าบุรพกรรมของพระอัญญาโกณฑัญญะ อันเป็นเหตุให้ท่าน บรรลุธรรมก่อนพระสาวกทั้งหลายพอสรุปความได้ว่า นับย้อนหลังไป ๙๑ กัป ในสมัยพระผู้มี พระภาคพระนามว่าวิปัสสี พระอัญญาโกณฑัญญะเป็นภุมมพินามว่าจุลกกาล มีพี่ชายนามว่า มหากาล จุลกาลไปนาข้าวสาลี ฉีกข้าวสาลีกำลังท้องตันหนึ่งแล้วชิมดูเห็นว่ามีรสอร่อยมาก ปรารถนาจะถวายแด่พระสงฆ์ จึงได้แบ่งนาให้กับพี่ชาย จากนั้นให้คนช่วยกันนำข้าวสาลีที่กำลัง ท้องมาฉีกและเคี้ยวจนเป็นน้ำนมแล้วปรุงด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด ถวายทานแก่ภิกษุ สงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ในเวลาเสร็จภารกิจของพระพุทธเจ้า เขาได้กราบทูลว่า “ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ ทานอันเลิศของข้าพระองค์นี้ จงเป็นไปเพื่อความแทงตลอดธรรมอันเลิศก่อน กว่าสาวกทั้งปวง” พระศาสดาตรัสว่า “จงเป็นอย่างนั้นเถิด”^{๑๘๒}

แม้ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ ในหงสาวดีนคร ในที่สุดแสนกัป แต่นี้ไป ท่านได้ถวายมหาทานตลอด ๗ วัน แล้วหมอบลงแทบบาทมูลของพระผู้มีพระภาค พระองค์นั้น ตั้งความปรารถนาเพื่อแทงตลอดธรรมอันเลิศก่อนเหมือนกันบุรพกรรมของพระอัคร สาวกทั้งสอง^{๑๘๓}

พระศาสดาตรัสเล่าบุรพกรรมของพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะ ผู้เป็น พระอัครสาวก พอสรุปได้ว่า ท่านทั้งสองได้ตั้งความปรารถนาเพื่อเป็นอัครสาวกตั้งแต่เมื่อ

^{๑๘๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๖๑/๒๐๘.

^{๑๘๒} ตูรายละเอียดยใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑๓๒-๑๓๔.

^{๑๘๓} ตูรายละเอียดยใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑๔๒-๑๔๔.

อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัปแต่กัปนี้ไป ครั้งนั้น พระสารีบุตรเกิดในสกุลพราหมณ์มหาศาล นามว่า สรทมานพ โมคคัลลานะเกิดในสกุลคฤหบดีมหาศาล นามว่าสิริวัฑฒกฏุมพี หลังจากมารดาบิดาของทั้งสองท่านเสียชีวิตแล้ว สรทมานพได้ออกบวชเป็นดาบส ท่านมีโอกาสดำฟังธรรมเทศนาของพระนิสสเกระ ผู้เป็นพระอัครสาวกของพระพุทธเจ้าพระนามว่าอโนมทัสสีจึงได้ถวายสักการะแด่พระพุทธเจ้าและพระสาวกเป็นอันมาก และได้ทำความปรารถนาว่า “พระเจ้าข้า ด้วยผลแห่งสักการะที่ข้าพระองค์กั้นฉัตรดอกไม้ทำแล้วตลอดระยะเวลา ๗ วัน ข้าพระองค์มิได้ปรารถนาความเป็นท้าวสักกะหรือความเป็นพรหมอย่างอื่น, แต่ขอข้าพระองค์พึงเป็นพระอัครสาวกของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอนาคต เหมือนพระนิสสเกระองค์นี้”^{๑๘๔}

หลังจากตั้งความปรารถนาแล้ว สรทดาบสได้พาภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ไปที่อยู่ของสิริวัฑฒกฏุมพีผู้เป็นสหายของตน สิริวัฑฒกฏุมพีก็ได้ถวายการต้อนรับแด่พระศาสดาและพระภิกษุสงฆ์ และได้ถวายมหาทานตลอด ๗ วัน ตั้งความปรารถนาต่อเบื้อง พระพักตร์ของพระพุทธเจ้าว่า “พระเจ้าข้า สรทดาบสสหายของข้าพระองค์ปรารถนาว่าเราพึงเป็นพระอัครสาวกของพระศาสดาพระองค์ใด ข้าพระองค์พึงเป็นพระสาวกที่ ๒ ของพระศาสดาพระองค์นั้นเหมือนกัน” พระศาสดาทรงพิจารณาถึงอนาคตกาล จึงทรงพยากรณ์ว่า “แต่นี้ล่วงไป ๑ อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัป แม้ท่านก็จักเป็นพระสาวกที่ ๒ ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโคดม”^{๑๘๕}

สรุปได้ว่า การอธิษฐานตามหลักของพระพุทธศาสนา หมายถึงการตั้งใจเพื่อจะทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือเพื่อจะเป็นอะไรด้วยจิตใจอันแน่วแน่ มั่นคง มุ่งตรงต่อจุดหมาย เป็นบารมีข้อหนึ่งในบารมี ๑๐ ข้อ ที่พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า และเป็นหลักธรรมที่มีความจำเป็นกับทุกคน ไม่เฉพาะพระโพธิสัตว์เท่านั้น กล่าวคือ การที่ทุกคนจะประสบความสำเร็จได้ก็ต้องมีความตั้งใจ มีการกำหนดจุดหมายที่ชัดเจน และดำเนินไปตามนั้นอย่างแน่วแน่จึงจะสำเร็จได้

๒.๑.๓.๙ เมตตาบารมี

๒.๑.๓.๙.๑ ความหมายของคำว่า “เมตตา”

คำว่า “เมตตา” (อิตฺ) แปลว่า ความรัก, ความรักใคร่, ความรักกัน, ความเยื่อใย, ความหวังดีต่อกัน. มิทธาตุ บัณฑิต อธิบาย คำว่า “เมตตา” มีรากศัพท์เดียวกับคำว่า “เมตฺติ” ซึ่งภาษาสันสกฤตใช้ว่า “ไมตริ” คำว่า “เมตฺติ” มาจากมิทธาตุ ติ หรือ ธิ บัณฑิต^{๑๘๖}

^{๑๘๔} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑๔๘.

^{๑๘๕} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑๕๑.

^{๑๘๖} ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมบาลี-ไทย, หน้า ๕๐๖.

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาแห่งเมตตาการุญ พระพุทธองค์ทรงมีพระคุณข้อใหญ่ประการหนึ่ง คือ พระมหากรุณา ชาวพุทธทุกคนได้รับการสั่งสอนให้มีเมตตาการุณา ให้ช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นด้วยความปรารถนาดีทางกาย วาจา และใจ โดยการให้ความเมตตา หรือความรักความปรารถนาดีต่อผู้อื่นด้วยความบริสุทธิ์ใจ

ในจตุกกนิบาต มีว่า บุคคลสมควรทำอารยชนให้เป็นมิตร^{๑๘๗} จากจตุกกนิบาต สรุปได้ว่า เมตตา หมายถึง ไมตรี ความเป็นมิตร ความผูกมิตร ซึ่งกล่าวโดยทั่ว ๆ ไปว่า ชนผู้รักใคร่สนิทกัน คนผู้มีเมตตาต่อกัน สหายผู้สนิทกันเรียกว่า มิตร

ฉกนิบาต มีว่า “เมตตาในสาราณียธรรม มีดังนี้ เมตตากายกรรม คือ แสดงกิริยาอาการสุภาพช่วยเหลือกิจธุระด้วยความเต็มใจ เมตตาวาจากรรม คือ กล่าวคำสุภาพที่มีสาระประโยชน์ เมตตามโนกรรม คือ ความปรารถนาดีอยากให้ผู้อื่นมีความสุขพ้นจากทุกข์ หรือการแผ่เมตตาจิต”^{๑๘๘} จาก ฉกนิบาต สรุปได้ว่า เมตตา หมายถึง ความรัก ความปรารถนาดี แสดงกิริยาอาการสุภาพช่วยเหลือกิจธุระด้วยความเต็มใจ กล่าวคำสุภาพที่มีสาระประโยชน์ ด้วยความปรารถนาดีอยากให้ผู้อื่นมีความสุขพ้นจากทุกข์ หรือการแผ่เมตตาจิต

ในปาจิณวังสหายคมนกถา สรุปได้ว่า ท่านพระอนรุทธะ ท่านพระนันทิยะ ท่านพระกิมพิละ ต่างก็กราบทูลพระองค์ว่า “เป็นลาภของเราแล้วหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ที่ได้อยู่ร่วมกับเพื่อนพรหมจารีเช่นนี้... ข้าพระองค์นั้น เข้าไปตั้งเมตตากายกรรม เมตตาวาจากรรม เมตตามโนกรรม ทั้งต่อหน้าและลับหลัง ในท่านเหล่านี้ แล้ววางจิตตนให้เป็นไปตามอำนาจจิตของท่านเหล่านี้ กายต่างกัน แต่จิตเป็นเหมือนดวงเดียวกัน”^{๑๘๙} จากปาจิณวังสหายคมนกถา สามารถสรุปได้ว่า เมตตา คือ ความรักด้วยความบริสุทธิ์ใจ ความปรารถนาดีที่ไม่หวังผลตอบแทนทั้งต่อหน้าและลับหลัง

ในสังคีตีสสูตร มีว่า “เมตตาเจโตวิมุตติ หมายถึง เมตตาที่เกิดจากตติยฌาน และจตุตถฌาน เพราะพ้นจากปัจจัยนี้กรรม ธรรมที่เป็นข้าศึก กล่าวคือ นิวรณ์ ๕ ประการ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิฉา”^{๑๙๐} จากสังคีตีสสูตร สรุปได้ว่า เมตตา คือ ความรัก ความปรารถนาดีด้วยความบริสุทธิ์ใจ โดยไม่หวังผลตอบแทนอย่างไม่มีขอบเขตและไม่จำกัดกาลเวลา

ในภยเภทวสูตร มีว่า พระพุทธองค์ทรงตอบชาณุสโสนิพราหมณ์ ถึงปัญหาเหตุสะดุ้งกลัวการอยู่ในเสนาสนะป่า ๑๖ ประการ ดังนี้ “...๖ เรามีไซ้เป็นผู้มีจิตวิบัติ มิใช่มีความดำริชั่วร้าย เข้าอาศัยเสนาสนะอันเงียบบงัด คือ ป่าโปร่งและป่าทึบ เราเป็นผู้มีจิตเมตตา... เราเห็นชัดซึ่งความ

^{๑๘๗} อง. จตุกก (ไทย) ๒๑/๓๑/๕๐.

^{๑๘๘} อง. จก (ไทย) ๒๒/๑๑/๔๒๖.

^{๑๘๙} วิ. ม. (ไทย) ๕/๓๕๘/๔๖๖.

^{๑๙๐} ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๖/๓๒๕.

เป็นผู้มีจิตเมตตาในตน จึงถึงความเป็นผู้ปลดปล่อยอย่างยิ่งเมื่ออยู่ในป่า”^{๑๙๑} จากภยเรวสูตร สรุปลงได้ว่า เมตตา หมายถึง ความรักความปรารถนาดี ด้วยจิตที่เป็นกุศลเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น ไม่มีจิตวิบัติ ไม่มีความดำริชั่วร้าย

ในมหาโควินทสูตร พบว่า “เมตตาในพรหมวิหารธรรม คือ ความปรารถนาดีที่จะให้บุคคลอื่นสัตว์อื่นมีความสุขโดยไม่มุ่งหวังผลตอบแทน”^{๑๙๒} จากมหาโควินทสูตร สรุปลงได้ว่า เมตตา หมายถึง ความรักความปรารถนาดีต่อคนอื่น หวังให้มีความสุขโดยไม่หวังผลตอบแทน ไปด้วยความบริสุทธิ์ใจ

ในมหาสุทฺธสนสูตร มีว่า “เมตตาในอัปปมัญญา คือ การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ ในสัตว์ทั้งหลายทั่วทุกทิศกว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวรภัย ไม่มีความพยายา”^{๑๙๓} จากมหาสุทฺธสนสูตร สรุปลงได้ว่า เมตตา หมายถึง ความรักความปรารถนาดี ความรักใคร่ การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ในสรรพสัตว์ทั้งหลาย โดยไม่มีขอบเขตและไม่จำกัดเวลา ไม่มีเวรภัย ไม่มีความพยายา มีแต่ความบริสุทธิ์ใจ ด้วยการรักใคร่

จากข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎกที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ จะพบว่า เมตตา คือ ความรัก การรักใคร่ ความรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ในสัตว์ทั้งหลาย โดยไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีความพยายา ความปรารถนาดีที่มีให้แก่ผู้อื่น ให้เขามีความสุขพ้นจากทุกข์ โดยไม่มุ่งหวังผลตอบแทน ไปด้วยความบริสุทธิ์ใจ ไม่ตรี ความเป็นมิตร มิตรไมตรี ความผูกมิตร ซึ่งกล่าวโดยทั่ว ๆ ไปว่า ผู้รักใคร่กันสนิท ผู้มีเมตตาต่อกัน สหายผู้สนิทกัน เรียกว่า มิตร มีจิตเป็นกุศล เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น ไม่มีจิตวิบัติ ไม่มีความคิดชั่วร้าย ไม่มีความเบียดเบียน กล่าวคำสุภาพที่มีสารประโยชน์ แสดงกิริยาอาการสุภาพ ช่วยเหลือกิจธุระด้วยความเต็มใจ โดยไม่มีขอบเขต และไม่จำกัดกาลเวลา

ความหมายของเมตตาในอรรถกถา มีรายละเอียดมากกว่าในพระไตรปิฎก แต่ส่วนใหญ่แล้วก็มีความหมายที่สอดคล้องกันในความหมายว่าความรัก ความปรารถนาดีให้ผู้อื่นมีความสุข ดังนี้

ในอรรถกถาจุฬหัตถิปโทปมสูตร มีว่า “บทว่า ทยาปนโน ได้แก่ ถึงความเอ็นดู คือ ความเป็นผู้มีจิตเมตตา”^{๑๙๔} จากอรรถกถาจุฬหัตถิปโทปมสูตร สรุปลงได้ว่า เมตตา คือ ความรักความปรารถนาดีต่อสรรพสัตว์ด้วยความเอ็นดู

ในพรรณนาอัปปมัญญาคาถา มีว่า “บรรดา เมตตา เป็นต้นนั้น ความเป็นผู้ใคร่จะนำเข้าไปซึ่งหิตสุขโดยมีนัยอาทิวา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจึงเป็นผู้มีความสุขเกิด ดังนี้ชื่อว่าเมตตา ความรัก

^{๑๙๑} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๓๘/๓๖.

^{๑๙๒} ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๗/๒๕๖.

^{๑๙๓} ที. ม. (ไทย) ๑๐/๒๖๒/๑๙๔.

^{๑๙๔} ม. ม. อ. (ไทย) ๑๘/๓๓๗/๔๙๙.

ใคร่ปรารถนาจะให้เป็นผู้สุข^{๑๙๕} จากพรรณนาอัปมัญญาคาถา สรุปได้ว่า เมตตา คือ ความรักความปรารถนาดีต่อสรรพสัตว์ ด้วยความปรารถนาให้ผู้อื่นมีแต่ความสุข ความเจริญในทุก ๆ ด้าน ไม่แยกว่าจะเป็นมิตรหรือศัตรู

ในอรรถกถาสัตติคัมภชาดก มีว่า “อหิงสา ได้แก่ ความไม่เบียดเบียน มีเมตตาธรรมเป็นบุรพภาค”^{๑๙๖} จากอรรถกถาสัตติคัมภชาดก สรุปได้ว่า เมตตา คือ ความรักความปรารถนาดีต่อสรรพสัตว์ ด้วยการละเว้นจากการเบียดเบียนในชีวิต ทรัพย์สินของผู้อื่น ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ด้วยความเต็มใจทั้งต่อหน้าและลับหลังโดยไม่หวังผลตอบแทน

ในธรรมบทอรรถกถา มีว่า “ของไม่สะอาด มีน้ำลาย เป็นต้นเหล่านั้น อันบุคคลล้างด้วยน้ำที่ใสย่อมหายหมดได้ ที่นั้นย่อมเป็นที่หมดจดไม่มีกลิ่นเหม็นฉุนใด เวรทั้งหลายย่อมระงับ คือย่อมสงบ ได้แก่ ย่อมถึงความไม่มีด้วยความไม่มีเวร คือด้วยน้ำคือขันติและเมตตา ด้วยการทำในใจโดยแยบคายและด้วยการพิจารณา”^{๑๙๗} จากธรรมบทอรรถกถา สรุปได้ว่า เมตตา คือ ความรักความปรารถนาดีต่อสรรพสัตว์ โดยการอนุเคราะห์ ไม่เบียดเบียน ไม่มีเวรภัย ด้วยใจที่บริสุทธิ์ ไม่หวังผลตอบแทน เวรย่อมระงับได้ด้วยการไม่จองเวร

ในอรรถกถาอัปมัญญาวิภังคินิทเทส มีว่า “ชื่อว่าอัปมัญญาทั้งหลายเพราะอำนาจแห่งการแผ่ไปไม่มีประมาณ... พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเมตตาเป็นต้นว่า เป็นอัปมัญญาทั้งหลายด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปในสัตว์อื่นไม่มีขอบเขตดังนี้”^{๑๙๘} จากอรรถกถาอัปมัญญาวิภังคินิทเทส สรุปได้ว่า เมตตา คือ ความรักความปรารถนาดีต่อสรรพสัตว์ โดยไม่จำกัดขอบเขตและกาลเวลา ด้วยจิตที่กว้างขวางไม่มีประมาณ ทุกที่ทุกสถาน

ในอรรถกถาสาลิสีนอรรถกถา มีว่า ธรรม ที่ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่าย่อมรักใคร่ คือว่าย่อมเสนาหา อีกอย่างหนึ่งมีชื่อว่า เมตตาเพราะอรรถว่าธรรมนี้มีในมิตร หรือว่าย่อมเป็นไปเพื่อมิตร”^{๑๙๙} จากอรรถกถาสาลิสีนอรรถกถา สรุปได้ว่า เมตตา คือ ความรักความปรารถนาดีแก่สรรพสัตว์ ด้วยความเสนาหา มิตรไมตรี ด้วยความเป็นมิตร

สรุปความว่า ในอรรถกถาให้ความหมาย เมตตา ในความหมายว่า เป็นเมตตาจิตที่เปี่ยมล้นไปด้วยความรัก ความหวังดี ความปรารถนาดีต่อคนอื่นต่อสรรพสัตว์ ด้วยความเสนาหา มิตรไมตรี ความเอ็นดู ความอนุเคราะห์ ความไม่เบียดเบียน ที่ไม่ก่อเวรภัย ความไม่มีเวร ความปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุข ในทุกที่ทุกสถาน ไม่จำกัดขอบเขตและกาลเวลา ด้วยจิตกว้างขวางไม่มีประมาณ หาประมาณมิได้ ด้วยจิตไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไม่มีความทุกข์

^{๑๙๕} ชุ. อป. อ. (ไทย) ๗๐/๒/๑๘๖.

^{๑๙๖} ชุ. ขา. ติก. อ. (ไทย) ๖๑/๒๑๕๒/๑๔๑.

^{๑๙๗} ชุ. ธ. อ. (ไทย) ๔๐/๑๑/๗๔.

^{๑๙๘} อภิ. วิ. อ. (ไทย) ๗๘/๗๖๖/๔๘๒.

^{๑๙๙} อภิ. ส. อ. (ไทย) ๗๕/๑๙๐/๕๒๙.

๒.๑.๓.๙.๒ ลักษณะของเมตตา

การศึกษา ลักษณะของเมตตาในกุศลกรรมบถ ๑๐ คือ เมตตาทางใจหรือมโนกรรม เมตตาทางกายหรือกายกรรม เมตตาทางวาจาหรือวจีกรรม^{๒๐๐} โดยมีเจตนาหรือมโนกรรม เป็นตัวกำหนดการกระทำทางกายและวาจา เมตตา คือ ความรักและความปรารถนาดีที่เป็นกุศลคือกุศลกรรมบถ ๑๐ โดยมีเจตนาในการละเว้นอกุศล^{๒๐๑} ดังนี้

๑) เมตตาทางใจ จะมีลักษณะในมโนกรรม ๓ ดังนี้

(๑) เมตตาในการงดเว้นจากการพยาบาท หมายถึง การให้ความรัก ความปรารถนาดี ด้วยการไม่ผูกใจแค้น ไม่เกิดความขัดเคือง รำคาญสิ่งต่าง ๆ งดเว้นจากการอาฆาต

(๒) เมตตาในการงดเว้นจากการเพ่งเล็งอยากได้ทรัพย์สินของผู้อื่น หมายถึง การให้ความรัก ความปรารถนาดี ด้วยการไม่คิดอยากได้ของผู้อื่น มีความพอใจในสิ่งที่ตนมี

(๓) เมตตาในการงดเว้นจากการมีความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม หมายถึง การให้ความรัก ความปรารถนาดีด้วยการงดเว้นจากการไม่มีเหตุไม่มีผล เห็นธรรมไม่เป็นธรรม เห็นศีลไม่เป็นศีล

สรุปได้ว่า เมตตาทางใจเป็นการแผ่เมตตาจิตนั่นเอง ยังไม่ได้แสดงออกทางกาย และวาจาที่จะก่อให้เกิดผลแต่อย่างใด แต่เมื่อคิดและปรารถนาในใจ เช่นนี้เมื่อมีการแสดงออกทางกาย และวาจา ย่อมเป็นสิ่งที่ดีมีประโยชน์ มองดูกันด้วยใบหน้ายิ้มแย้มแจ่มใส มีความปรารถนาดี และคิดทำประโยชน์ต่อกัน^{๒๐๒} อยากเห็นคนอื่นมีความสุขมีความเจริญ อยากให้เขาพ้นทุกข์ พ้นความเดือดร้อน ซึ่งเป็นการให้ความรักและความปรารถนาดีในลักษณะของมโนกรรม ๓ คือ เว้นจากการพยาบาท การเพ่งเล็งอยากได้ทรัพย์สินของผู้อื่น การเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม

๒) เมตตาทางกาย จะมีลักษณะการแสดงออกในทางกายกรรม ๓ ดังนี้

(๑) เมตตาในการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ หมายถึง การให้ความรักหรือความปรารถนาดีต่อชีวิตผู้อื่น โดยการไม่ฆ่า ไม่เบียดเบียน ไม่ทำลาย ให้ความปลอดภัยในชีวิตผู้อื่น

(๒) เมตตาในการงดเว้นจากการลักทรัพย์ หมายถึง การให้ความรักหรือความปรารถนาดีต่อทรัพย์สินของผู้อื่น เป็นการเคารพในสิทธิและทรัพย์สินของผู้อื่น การงดเว้นจากการถือเอาทรัพย์สินจากเจ้าของที่เขาไม่ได้ให้ ควรเอาแต่ของที่ได้มาจากผู้อื่นให้ หรือได้มาด้วยความสามารถแห่งตนในทางสุจริต

(๓) เมตตาในการงดเว้นจากการประทุษร้ายในกาม หมายถึง การให้ความรักหรือความปรารถนาดีต่อคู่ครองของตนและผู้อื่น โดยการเคารพและให้เกียรติในสิทธิของคู่ครองของตน

^{๒๐๐} พระมหาสมปอง มุกโต, มงคล ๓๘ ประการ, หน้า ๖๘-๗๑.

^{๒๐๑} ชาญ สุวรรณวิภา, วิมุตติมรรค ทางแห่งความหลุดพ้น (ภาคปัญญา), หน้า ๒๕๒.

^{๒๐๒} อัง. ฌก. (ไทย) ๒๒/๑๑/๔๒๖-๔๓๑.

และผู้อื่น ไม่ล่วงเกินบุคคลต้องห้ามที่มีผู้ครอบครองดูแลรับผิดชอบ และในหญิงที่มีอายุไม่เกิน ๑๕ ปี

สรุปได้ว่า เมตตาทางกาย หรือกายกรรมเป็นการแสดงกิริยาอาการสุภาพช่วยเหลือทำกิจธุระด้วยความเต็มใจทั้งต่อหน้าและลับหลัง^{๒๐๓} เป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันด้วยความรักและความปรารถนาดีโดยไม่หวังผลตอบแทน ในทุกที่ทุกสถาน ไม่จำกัดขอบเขตและระยะเวลา ซึ่งเป็นการแสดงออกในกายกรรม ๓ เป็นการให้ความรักและความปรารถนาดีในการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ และประพฤติดินในกาม

๓) เมตตาทางวาจา จะมีลักษณะการแสดงออก ในวจีกรรม ๔ ดังนี้

(๑) เมตตาในการงดเว้นจากการพูดเท็จ เป็นการให้ความรักและความปรารถนาดีทางวาจาต่อผู้อื่น งดเว้นจากการพูดคำไม่จริง คำที่ไม่ตรงกับความจริงไม่มีประโยชน์ ทำให้ผู้อื่นเสียหาย

(๒) เมตตาในการงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เป็นการให้ความรักและความปรารถนาดีทางวาจาต่อผู้อื่น งดเว้นจากการกล่าวคำกระด้าง ที่พูดแล้วผู้ฟังเจ็บเสียดแทงใจ เป็นคำที่สังคมนั้น ๆ ถือว่าเป็นคำหยาบคาย

(๓) เมตตาในการงดเว้นจากการพูดส่อเสียด เป็นการให้ความรักและความปรารถนาดีทางวาจาต่อผู้อื่น งดเว้นการกล่าวคำที่ยุยงให้เกิดความแตกแยกความสามัคคีกัน ส่วนมากมักจะมีคำพูดโกหกอยู่ด้วย แม้บางเรื่องเป็นความจริง แต่ก็พูดส่อเสียดให้คนเขาแตกแยกกัน ขึ้นอยู่กับมีเจตนาให้ผู้อื่นเสียหายหรือไม่

(๔) เมตตาในการงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ เป็นการให้ความรักและความปรารถนาดีทางวาจาต่อผู้อื่น งดเว้นการกล่าวคำที่หาสาระไม่ได้ แม้จะไม่ได้ไปทำลายใคร แต่เป็นการทำลายตนเอง ตัดประโยชน์ในมรรคผลของตน เพราะบัณฑิตจะไม่คบหากับบุคคลพูดเพ้อเจ้อ

สรุปได้ว่า เมตตาทางวาจา หรือวจีกรรม จะเป็นการกล่าวคำสุภาพอ่อนหวาน มีสาระ มีประโยชน์ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง มีการแนะนำตักเตือนกันด้วยความหวังดี^{๒๐๔} เป็นการพูดประกอบด้วยวาจาสุภาสิต คือถูกจังหวะเวลา เป็นความจริง ประสานสุข มีคุณค่าต่อสรรพสัตว์ ซึ่งเป็นการแสดงออกในวจีกรรม ๔ เป็นการให้ความรัก ความปรารถนาดี ในการงดเว้นจากการพูดเท็จ พูดคำหยาบ พูดส่อเสียด พูดเพ้อเจ้อ

๒.๑.๓.๙.๓ อานิสงส์ของเมตตา

^{๒๐๓} อิง. ฦก. (ไทย) ๒๒/๑๑/๔๒๖-๔๓๑.

^{๒๐๔} อิง. ฦก. (ไทย) ๒๒/๑๑/๔๒๖-๔๓๑.

การรู้アニสงส์ของเมตตานั้น ควรรู้เพื่อจะตรวจสอบจิตว่า ได้เจริญเมตตามากพอที่จะรับアニสงส์ตามที่ได้ทรงแสดงไว้หรือไม่ อนิสงส์ของเมตตามีหลายประการจะได้ศึกษา ดังนี้

ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค มีพระพุทธพจน์ว่า “ผู้ใดให้ทาน ๑๐๐ หม้อใหญ่ในเวลาเช้า หรือในเวลาเที่ยง หรือในเวลาเย็น ผู้ใดเจริญเมตตาจิต ในเวลาเช้าหรือในเวลาเที่ยงหรือในเวลาเย็น โดยที่สุตช่วงเวลาที่บุคคลรีตนมโค้นั้น ก็ยังมีผลมากกว่า ทานที่บุคคลให้แล้ว ๓ ครั้ง ในวันหนึ่ง”^{๒๐๕} จากพระพุทธพจน์ ในนิทานวรรค สรุปได้ว่า การเจริญเมตตาในอภัยทาน แม้ว่าจะเจริญเพียงระยะเวลาสั้น ๆ ก็ตาม อนิสงส์ในการเจริญเมตตาจะมีมากกว่าการให้ทาน

ในเวลามสูตรว่า “การที่บุคคลเจริญเมตตาจิต โดยที่สุตแม้เพียงเวลาสุดดมของหอมมีผลมากกว่าการที่บุคคลมีความเลื่อมใสสมาทานสิกขาบท คือ งดเว้นจากปาณาติบาต...”^{๒๐๖} จากเวลามสูตร สรุปได้ว่า การเจริญเมตตาในอภัยทานเพียงชั่วขณะดมกลิ่นของหอม ยังมีอนิสงส์มากกว่าการรักษาศีล เช่น ปาณาติบาต เป็นต้น

ในเอกกนิบาต มีพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย หากว่าภิกษุเจริญเมตตาจิตชั่วเวลาแม้เพียงลัดนิ้วมือเดียว ภิกษุนี้เรากล่าวว่า อยู่ไม่เหินห่างจากฉนวน ทำตามคำสอนของพระศาสดา ปฏิบัติตามโอวาท ไม่นั่นอาหารของชาวเมืองเสียเปล่า จะป่วยการกล่าวไปใย ถึงคนทั้งหลายที่เจริญเมตตาจิตให้มากไปกว่านี้”^{๒๐๗} จากพระพุทธพจน์ในเอกกนิบาต สรุปได้ว่า การเจริญเมตตาในอภัยทาน ในช่วงระยะเวลาสั้น ๆ ก็ได้ชื่อว่าไม่อยู่ห่างจากฉนวนปฏิบัติตามคำสอนของศาสดา ไม่นั่นอาหารโดยไม่ทำคุณประโยชน์

ในเมตตากถา กล่าวถึง อนิสงส์ของการเจริญเมตตา ๑๑ ประการ ดังนี้ “๑. กลับเป็นสุข ๒. ตื่นเป็นสุข ๓. ผันดี ๔. เป็นที่รักของคนอื่น ๕. เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย ๖. เทวดาคุ่มครอง ๗. ไฟ ยาพิษ ศาตราไม่กล้ำกลาย ๘. จิตตั้งมั่นโดยเร็ว ๙. สิ้นหน้าผองใส ๑๐. เป็นผู้ไม่หลงใหลทำกาลละ ๑๑. เข้าถึงพรหมโลก”^{๒๐๘} จากเมตตากถา สรุปได้ว่า อนิสงส์ของเมตตาในอภัยทาน กล่าวไว้มี ๑๑ ประการ

ในกุลลสูตร มีพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สกุลเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีสตรีน้อย มีบุรุษมาก สกุลเหล่านั้นย่อมถูกโจรปล้นโดยยาก แม้ฉันทิ ภิกษุรูปใด รูปหนึ่ง เจริญเมตตาเจโตวิมุตติ กระทำให้มากแล้ว ภิกษุรูปนั้นย่อมเป็นผู้อันอมมนุษย์กำจัดได้ยาก...”^{๒๐๙} จากพระพุทธพจน์ในกุลลสูตร สรุปได้ว่า อนิสงส์ของเมตตาในอภัยทาน มีผลให้ ย่อมเป็นที่รักที่พอใจของพวกอมมนุษย์ทั้งหลาย

^{๒๐๕} ส. น. (ไทย) ๑๖/๒๒๖/๓๑๕.

^{๒๐๖} อญ.นวก. (ไทย) ๒๓/๒๐/๔๗๔.

^{๒๐๗} อญ. เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๓/๑๐.

^{๒๐๘} ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๐.

^{๒๐๙} ส. น. (ไทย) ๑๖/๒๒๕/๓๑๔.

ในวิมุจจมานกถา มีพุทธพจน์ว่า “ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เป็นจิตที่บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสยั่ววน มีอุปกิเลสไปปราศแล้ว เป็นจิตอ่อน ครอบงำการทำงานตั้งอยู่ ถึงความเป็นธรรมชาติ ไม่หวั่นไหวแล้ว อย่างนี้ย่อมโน้มจิตไปเพื่อฌาน เป็นเครื่องสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย”^{๒๑๐} จากพุทธพจน์ ในวิมุจจมานกถา สรุปได้ว่า อานิสงส์ของเมตตาในอภยทาน คือ จิตย่อมตั้งมั่นได้เร็ว เป็นสมาธิได้เร็ว

ในกรรกายสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติ อันทิสิกษุผู้มีปัญญา ผู้ยังไม่แทงตลอดวิมุตติอันยิ่งในธรรมวินัยนี้อบรมแล้ว ด้วยประการอย่างนี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นพระอนาคามี”^{๒๑๑} จากกรรกายสูตร สรุปได้ว่า อานิสงส์ของเมตตาในอภยทาน คือ นำพาผู้ที่เจริญเมตตาไปสู่ความเป็นพระอริยะระดับสูง เช่น บรรลุเป็นพระอนาคามี

สรุปความได้ว่า อานิสงส์ของเมตตามีมากมายหลายประการ ดังนี้ อานิสงส์ของการเจริญเมตตา จะมีมากกว่าการให้ทานและมากกว่าการรักษาศีล แม้ว่าจะเป็นกรณเมตตาในระยาสั้น ๆ ก็จะได้ชื่อว่าไม่อยู่ห่างจากฌาน ให้ปฏิบัติตามคำสอนของศาสดา ไม่ฉันอาหารโดยไม่ทำคุณประโยชน์ การเจริญเมตตาจะมีอานิสงส์อย่างมากมาย ๑๑ ประการ คือ ๑. หลับเป็นสุข ๒. ตื่นเป็นสุข ๓. ผันดี ๔. เป็นที่รักของคนอื่น ๕. เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย ๖. เทวดาคุ่มครอง ๗. ไฟพยาพิช ศาสดราไม่กล้ำกลาย ๘. จิตตั้งมั่นโดยเร็ว ๙. สิ้นหน้าผองใส ๑๐. เป็นผู้ไม่หลงใหลทำกาละ ๑๑. เมื่อแทงตลอดคุณอันยิ่งจะเป็นผู้เข้าถึงพรหมโลก

บุคคลที่มีเมตตาเป็นนิสัย ในการอยู่ร่วมกันในสังคมจะไม่โกรธใคร มีการเคารพนับถือกันฉันท์พี่น้อง ไม่ออกห่างจากสังคม มีน้ำใจไมตรีช่วยเหลือเกื้อกูลกันทำให้จิตใจงาม หน้าตาผิวพรรณของผู้มีใจเมตตาจะอิมเอบ ยิ้มแย้มแจ่มใส มีราศีชวนให้น่าคบหา หากแต่ละคนมีเมตตาไม่เบียดเบียนกัน เคารพในสิทธิของแต่ละบุคคล มีไมตรีจิตมิตรภาพต่อกันแล้ว ย่อมบันดาลสุขให้เกิดขึ้น

๒.๑.๓.๑๐ อุเบกขาบารมี

๒.๑.๓.๑๐.๑ ความหมายของคำว่า “อุเบกขา”

คำว่า “อุเบกขา” มาจากคำว่า “อุเพกฺขา” (อิตฺ) ความเพ่ง, ความเล็ง, ความหวัง, ความวางเฉย, ความหวังใจเป็นกลาง, ความมีใจเป็นกลาง, ความวางใจเฉยอยู่, อุเพกฺขา. วิเคราะห์ว่า ทูนิหน เวทนาน สมนิเป ปวตฺตา อิกฺขา อนฺภวนฺติ อุเพกฺขา. อุปตฺติโต อิกฺขตฺติ วา

^{๒๑๐} อภ. ก. (ไทย) ๓๗/๓๖๗/๓๖๐.

^{๒๑๑} อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๑๙/๓๖๕.

อุเปกขา อุป บพหน้า อิภข ธาตุ อ ปัจจัย. ลง อา การ์นต์ ในอิตถิลิงค์. เป็น อุเปกขา ก็มี โดยลบ ก.^{๒๑๒}

ส่วนการอธิบายความโดยวิธีวิเคราะห์คำศัพท์ แยกเป็น ๒ ความหมาย ดังนี้

อเวรา โหนตุติ อาทิพยาปรปพาเรน มชฺชตตภาวูปคมนเน จ อุเปกขัตติ อุเปกขา ธรรมชาติได้พิจารณาในสัตว์ทั้งหลายพอประมาณด้วยการที่ไม่รักไม่ชังคือสละความวุ่นวายที่เนื่องด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา เช่นว่าขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่แหว่งเป็นต้น และมีสภาพเข้าถึงความเป็นกลาง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อุเบกขา^{๒๑๓}

ทวิณฺเณ เวทนานํ สมิเป ปวตฺตา อิภฺขา อญฺฆวนฺติ อุเปกฺขา การเสวยอารมณ์ที่เป็นไป ไกลระหว่างเวทนา ๒ อย่าง (โทมนัสเวทนาและโสมนัสเวทนา) ชื่อว่า อุเบกขา^{๒๑๔}

ความหมายทั้ง ๒ นั้น สามารถที่จะพิจารณาได้จากหลักฐานที่ปรากฏในขุททกนิกาย จุฬนิกาย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อุเบกขา หมายถึง ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพิกเฉย ความสงบแห่งจิต ความที่จิตสงบและเป็นกลางในจุตตถน”^{๒๑๕} หรือในหลักฐานทางอภิธรรมที่พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ ได้อธิบายว่า อุเบกขา หมายถึง ความวางเฉย ในสรรพสัตว์ทั้งหลาย โดยมีจิตใจที่ปราศจากอาการทั้ง ๓ คือ

๑. ไม่น้อมไปในความปรารถนาดีในการที่จะบำบัดทุกข์
๒. ไม่น้อมไปในความปรารถนาดีในการชื่นชมยินดี
๓. ไม่น้อมไปในความปรารถนาดีในความสุขของสัตว์แต่อย่างใดทั้งสิ้น

ดังอธิบายความไว้ว่า “ธรรมชาติได้พิจารณาในสัตว์ทั้งหลายพอประมาณ ด้วยการไม่รัก ไม่ชัง คือสละความวุ่นวายที่เนื่องด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา เมื่อเวรา โหนตุ เป็นต้น และมีสภาพเข้าถึงความเป็นกลาง”^{๒๑๖}

นอกจากนั้นหากพิจารณาความหมายจากพจนานุกรมศัพท์พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ท่านได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

^{๒๑๒} ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมบาลี-ไทย, หน้า ๑๑๐.

^{๒๑๓} วิสุทธิ (ไทย) ๒๖๒/๕๖๘.

^{๒๑๔} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา. (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๑๔.

^{๒๑๕} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๗๖/๒๗๖.

^{๒๑๖} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ สมถกรรมฐานที่ปณี, (พระนคร : โรงพิมพ์ยูนิตีพัลลิกเคชั่น, ๒๕๑๒), หน้า ๒๑๐.

อุเบกขา หมายถึง ความวางใจเป็นกลาง ไม่เอนเอียงด้วยชอบหรือชัง วางใจเฉยได้ ไม่ยินดียินร้ายเมื่อใช้ปัญญาพิจารณาเห็นผลอันเกิดขึ้นโดยสมควรแก่เหตุและรู้ว่าพึงปฏิบัติต่อไปตามธรรม หรือตามควรแก่เหตุนั้น ความรู้สึกวางใจเฉยดู เมื่อเห็นเขา รบผิดชอบตนเองได้หรือไม่เมื่อเขาควรต้องได้รับผลอันสมควรแก่ความรับผิดชอบของเขาเอง ความวางที่เฉยคอยดูอยู่ในเมื่อคนนั้นๆ สิ่งนั้น ดำรงอยู่หรือดำเนินไปตามควรของเขาตามควรของมัน ไม่เข้าข้างไม่ตกเป็นฝ่ายใด ไม่สอດແສ່ ไม่จู้จี้สาระแน ไม่ก้าวก่าย แทรกแซง จัดอยู่ข้อ ๔ ในพรหมวิหาร จัดอยู่ข้อ ๗ ในโพชฌงค์ จัดอยู่ข้อ ๑๐ ในบารมี จัดอยู่ข้อ ๙ ในวิปัสสนูปกิเลส หรือความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ เรียกเต็มว่า อุเบกขา เวทนา (= อทุกขมสุข)^{๒๑๗}

พระคันธสาราภิวังศ์ ก็ได้อธิบายเกี่ยวกับความหมายของอุเบกขาเอาไว้ว่า

อุเบกขา หมายถึง สภาวะเห็นอารมณ์โดยรู้สึกด้วยความเหมาะสม ด้วยการละความ ขวนขวาย ๒ อย่าง คือ สภาวะเห็นอารมณ์โดยรู้สึกด้วยความเป็นกลางและสภาวะเห็น อารมณ์อย่างเหมาะสมและสภาวะเห็นอย่างเหมาะสมด้วยการละความขวนขวาย ๓ อย่าง คือ การนำประโยชน์การกำจัดทุกข์ ความพลอยยินดีต่อประโยชน์ของเหล่าสัตว์อื่นแล้ว ระลึกว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นสมบัติของตน^{๒๑๘}

อนึ่ง พระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทะ ภิกขุ) ได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อุเบกขา หมายถึง วางเฉย ไม่ใช่เฉยๆ แต่เฉยเพราะไม่มีเรื่องที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับ เหตุการณ์ปกติอุปมาคล้ายกับคนที่สตาตร์ทรถยนต์ติดแล้ว ก็นั่งดูเฉยๆ เมื่อเกิดขัดข้องก็ เข้าไปแก้ไขได้ หรือ ไม่ได้หมายความว่าความวางเฉยแบบไม่สนใจหรือไม่ใส่ใจ ในท่าที่แบบ ไม่ให้ความช่วยเหลือแต่อุเบกขา หมายถึง คอยฟังดูด้วยด้วยสติปัญญาว่า ควรจะให้ความช่วยเหลือผู้อื่น ส่วนอุเบกขา (ในองค์ฌาน) หมายถึง ฟังดูเฉยอยู่ด้วยกำลังของ สมาธิ เป็นการฟังดูอุเบกขาที่เป็นตัวตัดกิเลสเปรียบเหมือนการขับรถ เมื่อทุกอย่าง ถูกต้องเข้ารูปแล้ว ลักษณะของอุเบกขาจึงหมายถึงเพียงควบคุมอยู่ด้วยสติฟังดู เพื่อให้ ถึงจุดหมายปลายทาง^{๒๑๙}

ความหมายจากการวิเคราะห์ศัพท์ดังกล่าวเราอาจจะได้ข้อสรุปเป็น ๒ ประการ คือ

^{๒๑๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรีนติ้งแมสโปรดักส์, ๒๕๔๖), หน้า ๔๒๖-๔๒๗.

^{๒๑๘} พระคันธสาราภิวังศ์, อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ไทยรายวัน กราฟฟิค เฟลท, ๒๕๔๖), หน้า ๗๖๔.

^{๒๑๙} พระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทะ ภิกขุ), พจนานุกรมธรรมของท่านปัญญานันทะ, หน้า ๑๕๒.

๑. หมายถึง สภาวะจิตที่พิจารณาเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีความเสมอกันโดยกรรม และเป็นไปตามอำนาจของกรรม จึงสามารถรักษาความเป็นกลางไว้ได้ กล่าวคือ แม้จะมีจิตประกอบด้วยความเมตตา กรุณา และมุทิตาอย่างสมบูรณ์ แต่เมื่อพิจารณาว่าสัตว์ทั้งหลาย เป็นไปตามอำนาจของกรรม ย่อมสามารถละความขวนขวายที่จะช่วยเหลือในเหตุสุดวิสัยที่มี กรรมเป็นตัวกำหนด ตามความหมายที่ว่า สละความ ขวนขวายที่เนื่องด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา และเข้าถึงความเป็นกลาง

๒. หมายถึง จิตเสวยอารมณ์ที่ไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นการมุ่งถึง สภาวะจิตที่ไม่หวั่นไหว ในขณะที่เสวยอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นจิตที่มีความตั้งมั่น คงที่ ไม่ถูกชักจูงให้เกิดการปรุงแต่งจนเกิดกิเลส^{๒๒๐}

จากการศึกษาความหมายของอุเบกขาในเชิงนิรุกติศาสตร์ ได้พบว่า อุเบกขา หมายถึงการเข้าไปเพ่งพิจารณา การเฝ้ามองดูอยู่ใกล้ๆ แต่โดยทั่วไป อุเบกขา จะได้รับการแปลว่า ความวางเฉย หรือความมีจิตสมาธิเสมอ ซึ่งหมายถึง การทำสภาวะจิตให้เสมอภาค เมื่อบุคคลอาศัยสภาวะจิตเช่นนี้ ย่อมสามารถรู้เท่าทันอารมณ์ที่เป็นกุศลและอกุศลได้ด้วยปัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมกับความวางเฉยนั้น และสามารถควบคุมจิตไม่ให้หวั่นไหวไปตามอารมณ์นั้น ๆ ตามลักษณะความหมายที่ว่า ผู้มีอุเบกขา คือ ผู้ดำรงอยู่ในสภาวะที่เป็นกลาง กล่าวคือ มีปกติภาวะที่บริสุทธิ์ ไม่ดีใจไม่เสียใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาอันตนได้ประสบ อันเป็นความหมายของความรู้สึกเป็นกลาง ภาวะเป็นกลาง และความไม่รู้สึกเป็นทุกข์หรือสุขในขณะที่เสวยอารมณ์ทั้งหลาย

๒.๑.๓.๑๐.๒ ลักษณะสำคัญของอุเบกขา

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องอุเบกขาในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นเราจะพบว่า หลักธรรมในเรื่องอุเบกขานั้นจะมีลักษณะที่สำคัญอยู่หลายประการซึ่งบรรดานักวิชาการทางพระพุทธศาสนาได้ให้คำอธิบายไว้หลายนัย เช่น พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายว่าอุเบกขามีลักษณะสำคัญอยู่ ๘ ประการ ดังนี้

๑. อุเบกขามีอาการเป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลาย เป็นลักษณะ(สตุเตสุมฺมตฺตการปฺปวตฺติลกฺขณา)

๒. มีอันเห็นภาวะที่สม่าเสมอกันในสัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ (สตุเตสุมฺมภาวทสนฺรสา)

^{๒๒๐} พระมหาสันทัต จันทร์ทาทอง, หลักคำสอนเรื่องอุเบกขาในพระพุทธศาสนาเถรวาท : ศึกษาเฉพาะกรณีทรงสนธิของพระสงฆ์ในกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาศาสนาเปรียบเทียบ, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๔. หน้า ๑๙.

๓. มีอันสงบความเสียใจและความดีใจเป็นผลปรากฏแก่ผู้ทำการพิจารณาอุเบกขา (ปฏิฆาณนยวุปสมปจจุปฏฐานา)

๔. ปัญญาที่พิจารณาเห็นการกระทำของตนเป็นของตนเอง ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “สัตว์ทั้งหลายที่การกระทำของตนเป็นของตนเอง สัตว์เหล่านี้จะมีความสุข พ้นจากทุกข์ หรือจักไม่เสื่อมจากทรัพย์สมบัติของตนที่มีอยู่เหล่านี้ด้วยความประสงค์ของผู้ใดผู้หนึ่งนั้นย่อมเป็นไปไม่ได้เลย” ปัญญาที่พิจารณาเป็นเช่นนี้เป็นเหตุไถ่ถอนของอุเบกขา (กมมสสกา สดฺตา เต กมมสฺส รุจฺยา สุขิตา วา ภวิสฺสนฺติ ทุกฺขโต วา มจฺจิสฺสนฺติปตฺตสมฺปตฺติโต วา น ปริหายิสฺสนฺตีติ เอวํ ปวตฺตกมมสฺสกาตทสฺสนปทฏฐานา)

๕. มีการสงบแห่งความเสียใจและความดีใจเป็นสมบัติ (ปฏิฆาณนยวุปสโม สมฺปตฺติ)

๖. การเกิดขึ้นแห่งอัญญาอุเบกขาโดยอาศัยกามคุณอารมณ์ เป็นความเสียหายแห่งอุเบกขา (เคหสิตาย อญฺญาอุเบกฺขาย สมฺภาโว วิปตฺติ)

๗. มีอันเกิดความเพิกเฉยเพราะความไม่รู้อันอาศัยกามคุณเป็นความวิบัติของอุเบกขา(อญฺญาอุเบกฺขาอาสนนปจฺจตฺติกา)

๘. รากะและโทสะเป็นศัตรูไถ่ถอนของอุเบกขา (รากปฏฺิฆา ทูรปจฺจตฺติกา)^{๒๒๑}

การนิยามคุณลักษณะสำคัญของอุเบกขา ๘ ประการข้างต้น แม้จะเป็นเพียงลักษณะเบื้องต้นของอุเบกขา แต่หากวิเคราะห์คุณลักษณะสำคัญที่มีผลต่อมนุษย์และสังคมโดยภาพรวม จะพบว่าลักษณะสำคัญที่โดดเด่นของอุเบกขา คือ สภาวะความเป็นกลาง กล่าวโดยรูปธรรม หมายถึงการถือว่าทุกคนมีความเสมอภาคกันซึ่งจัดเป็นหน้าที่อุเบกขาโดยตรง การทำลายความเป็นปฏิบัติและความยึดถือเป็นผลสะท้อนของอุเบกขา ความเข้าใจชัดเจนว่าสัตว์โลกตกอยู่ภายใต้กฎแห่งกรรมเป็นสาเหตุเฉพาะของอุเบกขา ส่วนการทำลายความเกลียดชังและความลำเอียงหรืออคติเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของอุเบกขา ลักษณะสำคัญบางประการอาจสังเกตได้จากพระพุทธพจน์ที่จรัสไว้ในอุเบกขาสูตว่า อุเบกขาที่บุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่อย่างผาสุก^{๒๒๒}

๒.๑.๓.๑๐.๓ ประเภทของอุเบกขา

หลักคำสอนเรื่องอุเบกขาทั้งหมดเท่าที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในที่ต่าง ๆ เมื่อประมวลมาแล้วมีเพียง ๑๐ ประเภทเท่านั้น^{๒๒๓} ดังที่พระพุทธโฆสาจารย์ได้รวบรวมไว้ในคัมภีร์วิสุทธิ

^{๒๒๑} วิสุทธิ (ไทย) ๒๖๕/๕๖๙.

^{๒๒๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๔๖/๑๙๔.

^{๒๒๓} พร รัตนสุวรรณ, คู่มือการฝึกอานาปานสติสมาธิ, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๔๐๓.

มรรค^{๒๒๔} โดยท่านได้จัดแบ่งประเภทและอธิบายความหมายของอุเบกขาแต่ละอย่างพร้อมทั้ง ยกตัวอย่าง วิธีการปฏิบัติไว้ ดังนี้

๑. จพังคุเบกขา อุเบกขามืออ้งค์ ๖ คือ (๑) ตาเห็นรูป (๒) หูฟังเสียง (๓) จมูกดมกลิ่น (๔) ลิ้มลิ้มรส (๕) กายถูกต้องสัมผัส (๖) ใจรู้แจ้งธรรมารมณ์ ท่านมุ่งหมายถึง การที่ภิกษุผู้สิ้นอาสวะในพระธรรมวินัยนี้ มีจิตไม่ยินดีไม่ยินร้าย เป็นผู้วางเฉย มีสติสัมปชัญญะ ลักษณะของอุเบกขาในที่นี้มุ่งถึงอาการที่จิตมีความบริสุทธิ์ มีปกติภาพไม่วุ่นไหวในอารมณ์อันน่าปรารถนา (อิฏฐารมณ์) และอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา (อนิฏฐารมณ์) ที่เกิดจากอายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน อุเบกขาชนิดนี้เกิดขึ้นในพระชฌาสทพผู้วางใจเป็นกลางอยู่โดยไม่มีความยินดียินร้ายในอารมณ์ทั้งหลาย ดังมีพระพุทธพจน์รองรับว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ “เห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหู ดมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องสัมผัสทางกาย รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจแล้ว เป็นผู้ไม่ติใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะอยู่”^{๒๒๕}

๒. พรหมวิหารอุเบกขา คืออุเบกขานั่นเป็นอาการของความเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลายท่านยกตัวอย่างเช่นภิกษุผู้มีใจประกอบด้วยอุเบกขาแผ่ไปยังทิศต่าง ๆ^{๒๒๖} ลักษณะที่สำคัญในแง่การปฏิบัติคือการวางใจเป็นกลางต่อสัตว์ทั้งหลาย โดยให้กระทำไว้ในใจว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของ ๆ ตน ผู้ทำกรรมเช่นใดย่อมได้รับผลเช่นนั้น ดังพุทธพจน์ว่า “สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นกำหนด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง เป็นทายาทของกรรม ผู้ทำกรรมใดไว้ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น”^{๒๒๗}

๓. โพชฌังคุเบกขา คืออุเบกขานั่นเป็นอาการของความเป็นกลางแห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน ดังที่ท่านยกตัวอย่างว่า “ภิกษุย่อมเจริญอุเบกขาสัมโพชฌังคอันอาศัย วิเวก(ความสงบ) อันอาศัยวิราคะ (ความความกำหนัด) ย่อมถึงความใหญ่ไพศาลในธรรมทั้งหลาย”^{๒๒๘}

๔. วิริยอุเบกขา หมายถึง อุเบกขานั่นปรารถนาความเพียรที่ไม่ยิ่งหรือหย่อนจนเกินไป เพราะพิจารณาถึงความไม่เที่ยงของสังขารตามนัยแห่งพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุใส่ใจถึงอุเบกขานิमितเป็นบางครั้งบางคราว”^{๒๒๙}

^{๒๒๔} วิสุทฺธิ (ไทย) ๒๔๓/๒๔๕.

^{๒๒๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๘/๓๒๙.

^{๒๒๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๐/๑๑๒.

^{๒๒๗} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๖๑/๒๖๕-๒๖๖.

^{๒๒๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๒/๑๐๙-๑๑๐.

^{๒๒๙} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕-๓๕๖.

๕. สังขารุเบกขา อุเบกขา คือความเป็นกลางโดยไม่ยึดถือ และพิจารณาภาวธรรมทั้งหลาย ท่านยกตัวอย่างสังขารุเบกขาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมาธิ และสังขารุเบกขาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของวิปัสสนาซึ่งมีประการต่าง ๆ กัน^{๒๓๐}

๖. เวทนุเบกขา หมายถึง อุเบกขาที่ไม่รู้ทุกข์ไม่รู้สุข (อทุกขมสุขเวทนา) หรืออุเบกขาเวทนา ท่านอธิบายด้วยการยกพระพุทธพจน์ที่ว่า ในสมัยใดจิตเป็นกามวจรกุศล สหระคตด้วยอุเบกขาเกิดขึ้น..ในสมัยนั้น..อุเบกขา...ก็เกิดขึ้น หลักฐานบางแห่งระบุว่าหมายถึงอุเบกขินทรีย์ คือความเสวยอารมณ์ทางกายหรือทางใจที่สำราญก็มีไข้ไม่สำราญก็มีไข้มีสภาวะเป็นอุเบกขาเวทนา^{๒๓๑}

๗. วิปัสสนุเบกขา หมายถึง อุเบกขาที่เป็นกลางในการค้นคว้าวิจัยธรรม ได้แก่การพิจารณาพิจารณาความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์และความเป็นอนัตตาแห่งสังขารธรรมทั้งหลายท่านยกตัวอย่างว่า “สิ่งใดมีสิ่งใดเป็นย่อมละสิ่งนั้น ผู้ที่ละได้ย่อมได้อุเบกขา”^{๒๓๒} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า วิปัสสนุเบกขาคือตัวปัญญาที่ทำหน้าที่เป็นกลางในการพิจารณาสามัญลักษณะ และความเป็นกลางในสังขาร อุเบกขาชนิดนี้ย่อมเกิดขึ้นแก่นักปฏิบัติผู้ได้เจริญวิปัสสนาจนเห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณของตน^{๒๓๓}

๘. ตัตถมัตตอุเบกขา อุเบกขา คือการที่ธรรมอันเกิดร่วมกันทั้งหลายดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอ และวางเฉยเสียได้ ไม่ต้องขวนขวายทำอะไรในขณะที่ปฏิบัติเฉพาะสมาธิเป็นไปได้ด้วยดี

๙. ฌานุเบกขา คืออุเบกขาที่ผู้ปฏิบัติไม่ตกไปในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หมายถึงไม่ติดแม้ในความสุขที่เลิศ ดังปรากฏในองค์ของตติยฌานว่า (ผู้บรรลุตติยฌาน) เป็นผู้มียุเบกขาอยู่^{๒๓๔}

๑๐. ปริสุทฺธอุเบกขา คือความบริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นข้าศึกทุกอย่างไม่ต้องขวนขวายในอันที่จะให้ธรรมที่เป็นข้าศึกนั้นสงบไปดังพระพุทธพจน์ว่า (พระโยคาวจรบรรลุ) ฌานที่ ๔ มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่^{๒๓๕}

การจัดแบ่งประเภทของอุเบกขาในลักษณะนี้ เป็นเพียงการรวบรวมตามชื่อและหัวข้อธรรมที่ปรากฏเท่านั้น เพราะหากยึดตามการระบุประเภทของอุเบกขาในหลักฐานบางแห่ง

^{๒๓๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๗/๙๑-๙๓.

^{๒๓๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๐๗/๓๑๕.

^{๒๓๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๑/๒๔.

^{๒๓๓} วิสุทธิ (ไทย) ๘๔/๒๘๕.

^{๒๓๔} ที.ส. (ไทย) ๙/๙๗/๓.

^{๒๓๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๖/๒๓-๒๔.

เช่น ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ พระพุทธองค์ตรัสเรื่องอุเบกขาไว้ ๒ ประเภทได้แก่ เคะหสิตอุเบกขา (อุเบกขาอาศัยเรือน) และ เนกขัมมสิตอุเบกขา (อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ) ตามนัยแห่งพระพุทธพจน์ ดังต่อไปนี้

อุเบกขาอาศัยเรือน ๖ อะไรบ้างคือ เพราะเห็นรูปทางตา เพราะฟังเสียงทางหู เพราะดมกลิ่นทางจมูก เพราะลิ้มรสทางลิ้น เพราะถูกต้องไปโผฏฐัพพะทางกาย และเพราะรู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจ อุเบกขา จึงเกิดขึ้นแก่ปุถุชน ผู้โง่เขลา งมงาย ผู้ยังไม่ชนะกิเลส ยังไม่ชนะวิบาก ผู้ไม่เห็นโทษ ไม่ได้สดับเป็นคนกิเลสหนาอุเบกขาเช่นนั้นยังล่องพ้นธรรมารมณ์ไม่ได้เพราะฉะนั้นเราจึงเรียกอุเบกขานั้นว่า อุเบกขาอาศัยเรือน^{๒๓๖} อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ ๖ ประการ อะไรบ้างคือ อุเบกขา ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่รูป... รส... กลิ่น... เสียง... โผฏฐัพพะ... ธรรมารมณ์ ทั้งหลายนั่นแลไม่เที่ยง เห็นความแปรผัน ความคลายกำหนด และความดับนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า “รูปในกาลก่อนและในบัดนี้ทั้งหมดนั้น ล้วนไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความแปรผันเป็นธรรมดา” อุเบกขาชนิดนี้นั้นย่อมล่องพ้นรูปได้เพราะฉะนั้นเราจึงเรียกอุเบกขานั้นว่า อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ^{๒๓๗}

อนึ่ง ยังมีกุศลธรรมที่ทำงานร่วมกับอุเบกขา คือธรรมที่เป็นกุศลที่เป็นฝ่ายดี^{๒๓๘} เป็นวิถีทางแห่งปัญญาหรือกระบวนการคิดตามแนวทางแห่งปัญญา เริ่มจากการทำทิวฐิให้ถึงพร้อม หรือการสร้างสรรค์ทิวฐิให้สมบูรณ์ ทิวฐิ คือทัศนคติ ค่านิยม ความคิดเห็น ท่าทีของบุคคลต่อสิ่งต่าง ๆ เจตคติ หรือทัศนคติ และค่านิยมมีความสำคัญมากในการศึกษา พระผู้มีพระภาคสอนว่าจะต้องมีทิวฐิมิ ทัศนคติมีค่านิยมที่ถูกต้องในการศึกษานั้น^{๒๓๙} ทัศนคติและค่านิยมที่สำคัญซึ่งพระพุทธศาสนายำก่อนอื่น ถือว่าเป็นสัมมาทิวฐิเบื้องต้น คือ การมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นไปแห่งเหตุปัจจัย อันนี้เป็นทัศนคติสำคัญในการมองโลก เพื่อจะให้เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง และอุเบกขาต้องอาศัยความรู้คือปัญญา^{๒๔๐} ซึ่งแสดงว่าอุเบกขาต้องมาคู่ปัญญาเสมอ เพราะจะต้องรู้ว่าอะไรเป็นความจริง อะไรเป็นความถูกต้อง ดังนั้นอุเบกขาจึงตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งปัญญา เพื่อให้เกิดความเข้าใจในความสัมพันธ์ขององค์ธรรมที่ปรากฏเกิดขึ้นและ

^{๒๓๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๐๘/๓๗๔-๓๔๕.

^{๒๓๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๐๘/๓๗๕-๓๗๖.

^{๒๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๔๒๖.

^{๒๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง, พิมพ์ครั้งที่ ๘๖, (กรุงเทพมหานคร ; บริษัทพิมพ์สวย จำกัด), หน้า ๕๖.

^{๒๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), คุณบิดามารดา สุตพรรณนามหาศาล, (กรุงเทพมหานคร ; บริษัทพิมพ์สวย จำกัด), หน้า ๒๐.

ทำงานร่วมกับอุเบกขา จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเข้าใจในกระบวนการของการทำงานร่วมกันขององค์ธรรมที่จะส่งผลให้อุเบกขาดำเนินไปด้วยดี จึงต้องเรียนรู้เพื่อให้เข้าใจในองค์ธรรมที่ทำงานร่วมกับอุเบกขา เพื่อเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติต่อไป ในหัวข้อต่อไปจะได้กล่าวถึงองค์ธรรมที่ทำงานร่วมกับอุเบกขา อันเป็นองค์ธรรมที่สำคัญต่อการเจริญอุเบกขาได้แก่อาตาปีและสติ

๑. อาตาปี

อาตาปี หมายถึง มีความเพียร (ได้แก่ สัมมาวายามะ ซึ่งหมายถึงเพียรระวังและละความชั่วกับเพียรสร้างและรักษาความดี) อาตาปีเป็นธรรมที่ยังบุคคลให้รุ่งเรืองโดยรอบ หมายถึงความเพียรถำมียอยู่ในบุคคลใดแล้ว ย่อมทำให้บุคคลนั้นเจริญทั้งทางโลกและทางธรรม ในกระบวนการพัฒนาจิตขึ้นไปสู่ความเป็นอริยะตามแนวทางของพระพุทธศาสนา ปัจจัยหนึ่งที่เป็นหลักปฏิบัติในหมวดธรรมทั้งหลายเช่น หลักอิทธิบาท ๔^{๒๔๑} หลักอินทริย ๕^{๒๔๒} ในหลักธรรมต่าง ๆ เหล่านี้มีองค์ธรรมที่สำคัญประกอบอยู่ด้วยข้อหนึ่ง คือ วิริยะหรือความเพียร ซึ่งปัจจัยให้บรรลุถึงจุดหมาย เมื่อเปรียบเทียบความหมายจะพบว่าหลักการว่าด้วยวิริยะหรือความเพียรนี้สอดคล้องและสัมพันธ์กับหลักพหุสิกการที่เป็นปัจจัยให้เกิดอุเบกขา ถ้าบุคคลใดมีความเพียรแล้วย่อมยังผลให้สำเร็จได้ ผู้มีความเพียรเผากิเลสที่เราร้อน โดยไม่ยอมให้กิเลสเกิดขึ้นในใจ สมดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า บุคคลล่วงทุกข์ได้เพราะความเพียร^{๒๔๓}

จากการศึกษา พบว่าองค์ธรรมข้อวิริยะ หรือความเพียรนี้ สอดคล้องและสัมพันธ์กับหลักพหุสิกการซึ่งเป็นกุศลธรรมที่ทำงานร่วมกับอุเบกขา แม้แต่ในการเจริญสติปัฏฐาน พระผู้มีพระภาคได้ตรัสหลักความเพียรหรือพหุสิกการนี้ ว่าเป็นองค์ธรรมสำคัญประการหนึ่งในบรรดาอุปการะธรรม ๓ ประการ คือ ๑) อาตาปี ความเพียรเป็นเครื่องเผากิเลสให้ร้อนทั่ว ได้แก่การตั้งใจปฏิบัติอย่างจริงจัง ๒) สติมา สติระลึกได้ก่อนที่จะคิด ก่อนที่จะพูด ก่อนที่จะทำ คือการระลึกได้ก่อนรูปนามจะเกิด ๓) สัมปะชาโน มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม คือ การรู้อาการของรูปนามทุกขณะ ในกระบวนการพัฒนาจิตให้เกิดปัญญาเพื่อสามารถวางอุเบกขาได้ถูกต้องตามแนวทางของพระพุทธศาสนา องค์ธรรมข้อหนึ่งที่เป็นหลักปฏิบัติในหมวดธรรมทั้งหลาย เช่น หลักอิทธิบาท ๔^{๒๔๔} หลักอินทริย ๕^{๒๔๕} ในหลักธรรมเหล่านี้ มีองค์ธรรมที่สำคัญประกอบอยู่ด้วย คือ วิริยะ หรือความเพียร ซึ่งเป็นกุศลธรรมที่ทำงานร่วมกับอุเบกขา เพราะในแง่ของการปฏิบัติวิริยะถือว่าเป็นแรงขับเคลื่อนที่สำคัญให้การเจริญอุเบกขาเป็นไปโดยสม่ำเสมอ

^{๒๔๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕/๔๔.

^{๒๔๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕/๔๔.

^{๒๔๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓.

^{๒๔๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๕/๔๔.

^{๒๔๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๕/๔๔.

๒. สติ

สติ คือ การระลึกถึงปัจจุบัน ไม่ไปคิดถึงอดีตหรือฝันถึงอนาคต^{๒๔๖} เป็นพลังแห่งการเฝ้าดู การใส่ใจอยู่กับปัจจุบัน^{๒๔๗} พลังงานแห่งการเอาใจใส่^{๒๔๘} เป็นเครื่องกั้นกระแส^{๒๔๙} หมายถึงความใส่ใจ หรือความตื่นตัวและหมายเอาเฉพาะความใส่ใจที่ดี ๆ ที่ฉลาด ที่เป็นกุศลตามความหมายในพุทธธรรมว่าความมีสติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่หลงลืม สัมมาสติ^{๒๕๐} คือความระลึกได้และความรู้ทันปัจจุบัน^{๒๕๑} ซึ่งสอดคล้องกับแนวความคิดของพระพุทธดิถี (ระแบบ จิตตภาโณว่า^{๒๕๒} สติความระลึกได้ คือระลึกเรื่อง ต่าง ๆ ที่ผ่านมาแล้วในอดีตได้ ระลึกได้แก่จะทำ จะพูด จะคิด แม้เรื่องที่ผ่านมานานแล้วก็สามารถระลึกได้ เช่น ระลึกได้ว่าเมื่อเราเป็นเด็กได้เคยทำอย่างนั้นอย่างนี้ ชื่อว่าสติ คือระลึกได้ เช่น ระลึกได้ว่าเมื่อเข้ากินข้าวกับอะไร ระลึกได้ว่า เวลานั้นเวลานั้นและทำอะไรเป็นต้น งานของสติบางอย่าง เช่น เกิดหลงลืมอะไรไป ก็นึกออก พูดอะไรผิดพลาดไปก็นึกทันทีว่าพูดผิดพลาดไป เหล่านี้ทั้งหมดล้วนเป็นเรื่องของสติ ที่แปลว่า ความระลึกได้

ส่วนความหมายตามองค์ธรรมในอริยมรรค มีความหมาย ๒ อย่าง คือคำว่า สติ หมายถึง ความระลึกได้ คือจดจำถ้อยคำหรือเรื่องราวที่ผ่านมาแล้วนานแล้วได้ สามารถระลึกหรือนึกขึ้นได้ และหมายถึงการควบคุมจิตใจให้อยู่อยู่กับกิจที่ทำ หรือเรื่องที่กำลังเพ่งพิจารณาอยู่ได้ ไม่พลั้งเผลอ สติจึงเป็นกุศลธรรมที่ควบคุมและทำงานร่วมกับอุเบกขา และเป็นตัวคอยป้องกันยับยั้งตนเอง ที่จะไม่ให้หลงเพลิดเพลนไปตามอกุศลธรรมและจะไม่ให้อกุศลธรรมเข้ามาเป็นอุปสรรคขัดขวางในการเจริญอุเบกขาได้ ในการดำเนินหรือการเจริญอุเบกขาโดยมีสติกำกับ อยู่เสมอ เรียกว่า อัปปมาทะ หรือความไม่ประมาท หมายถึงการมีชีวิตอยู่ห่างไม่ขาดสติ คือไม่ปล่อยให้ใจเลือนลอย หรือนึกคิดฟุ้งซ่านไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ทำให้เกิดความพอใจ ไม่พอใจ

^{๒๔๖} ดูรายละเอียดใน พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), การควบคุมสัจจญาณ, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๓๑-๓๒.

^{๒๔๗} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ธรรมะในชีวิตประจำวัน, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๒๘.

^{๒๔๘} ดิช นัท ฮันท์, ศิลปะแห่งอำนาจ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ พรีเมียดส์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๕.

^{๒๔๙} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖๐/๑๒.

^{๒๕๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔/๒๙.

^{๒๕๑} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), จรรยาบรรณของข้าราชการ, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๔๐.

^{๒๕๒} พระเทพดิถี (ระแบบ จิตตภาโณ), ธรรมปริทรรศน์, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑.

แต่สติจะทำงานร่วมกับอุเบกขายึดหรือจับอารมณ์ที่เป็นวัตถุแห่งการพิจารณาไว้ต่อหน้า ด้วยปัญญาและร่วมกับสัมปชัญญะ ไม่เป็นไปด้วยตัณหาอุปาทาน ทำให้พฤติกรรมเหล่านั้น เป็นไปด้วยปัญญาหรือเหตุผลบริสุทธิ์ ทำให้สามารถวางอุเบกขาได้อย่างถูกต้องตามหลัก พระพุทธศาสนา^{๒๕๓}

ดังนั้นสติจึงเป็นองค์ธรรมมีอุปการะมากในการทำงานร่วมกับอุเบกขาส่งเสริมและ เกื้อกูลต่อการเจริญอุเบกขาในทุกสถานที่ ดังนั้นหลักธรรมในพระพุทธศาสนาจึงมีธรรมะข้อสติ เป็นองค์ธรรมแทรกอยู่หลายแห่ง เฉพาะที่ระบุชื่อสติตรง ๆ เช่น ข้อ ๑ ในธรรมมีอุปการะมากข้อ ๙ ในนาถกรณธรรม ข้อ ๓ ในพละ ๕ ข้อ ๑ ในโพชฌงค์ ๗ ข้อ ๖ ในสัทธรรม ๗ หรือใน อริยมรรคว่าด้วยสัมมาสติหรือกรรมฐานว่าด้วยอนุสสติ หรือแม้แต่พระมหากษัตริย์ที่ทรง บำเพ็ญทุกกรกิริยาจนหนังหุ้มกระดูกก็ไม่ตรัสรู้ธรรม จึงมีสติหวนมาบำเพ็ญเพียรทางใจเป็นต้น จึงเป็นหลักฐานยืนยันได้ว่าสติมีอุปการะต่อคุณธรรมทุกหมวดหมู่ ทำให้ระลึกได้ถึงการเจริญ อุเบกขาในทุกสถานที่ทุกสถานการณ์

๒.๒ ลักษณะของธรรมสมังคี

คำว่า ธรรมสมังคี แยกออกเป็น ๒ คำ คือ ธรรม+สมังคี เฉพาะคำว่า สมังคี แยก ออกเป็น สม + องค์ + อี แปลว่ามีความพร้อมเพรียง, ประกอบพร้อม^{๒๕๔} ซึ่งความหมาย เกี่ยวกับคำว่า สามัคคี = สามัคคี^{๒๕๕} เมื่อรวมกับคำว่า ธรรม เป็น ธรรมสมังคี แปลว่า ความ พร้อมเพรียงของธรรม หรือ ความประกอบพร้อมแห่งธรรม กล่าวคือมิใช่เพียงธรรมข้อใดข้อหนึ่ง แต่มีองค์ธรรมหลายข้อมารวมกันเป็นเหตุปัจจัยเพื่อให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับคำ ว่า อภิญจิกมคค (อภฺจ + องค์ + อิก + มคค)^{๒๕๖} ซึ่งแปลว่ามรรคมืด ๘ จึงจะเป็นมัชฌิมา ปทาให้ถึงนิโรธ คือความดับทุกข์ได้ มิใช่เพียงมรรคข้อใดข้อหนึ่ง มีสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นต้น ที่จะให้บรรลุถึงนิโรธ แต่ต้องประกอบพร้อมด้วยมรรคมืด ๘ ในกรณีนี้ จึงถือว่า อภิญจิกมรรคเป็นธรรมสมังคีของการเข้าถึงนิโรธ คือความดับทุกข์

ในที่นี้ ผู้วิจัยขอจำกัดความหมายคำว่า “ธรรมสมังคี” ใน ๓ ลักษณะ คือ

๑. ธรรมสมังคีในความหมายว่า “อนุโลม”

๒. ธรรมสมังคีในความหมายว่า “ปริหาร” และ “ธรรมสามัคคี”

^{๒๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุง, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วิไลวรรณ, ๒๕๕๕), หน้า ๗๕๙.

^{๒๕๔} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกต, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วน จำกัดตีพิมพ์, ๒๕๑๓), หน้า ๗๕๕.

^{๒๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒๑.

^{๒๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

๓. ธรรมสังคี ในความหมายว่า “ปัจจัยเกื้อหนุน”

มีอรรถาธิบายโดยลำดับดังนี้

๒.๒.๑ ธรรมสังคีในความหมายว่า “อนุโลม”

คำว่า “อนุโลม” ในภาษาบาลี (ปฺ., นปฺ.) แปลว่า อันผ่อนตาม, ความผ่อนตาม (วิ.) อันเป็นไปตามซึ่งชน, ตามชน (คือตามลำดับ ได้แก่การพิจารณาจับเหตุไปหาผล หรือจับต้นไปหาปลาย), เป็นไปตาม, เป็นพวก, คล้อยตาม^{๒๕๗}

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ ให้ความหมายไว้ว่า “อนุโลม ก. ใช้แทนกันได้ตามความเหมาะสม, คล้อยตาม; (กฎ) นำมาใช้โดยอาศัยหลักการอย่างเดียวกัน แต่ให้แก้ไขในรายละเอียดได้ตามควรแก่กรณี”^{๒๕๘}

ธรรมตามมนุษย์ปุถุชนโดยทั่วไปย่อมมีความหวังและกำหนดแนวทางหรือวิธีการให้ไปสู่ความสมหวังนั้น “ความหวังนี้ตั้งอยู่บนความอยาก เพราะอยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ อยากเป็นนั่นเป็นนี่ จึงหวังว่าจะได้เป็น และความหวังนั้นก็เป็เครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตไว้”^{๒๕๙}

พระโพธิสัตว์มีพระโพธิญาณเป็นที่มุ่งหวัง วิธีการที่จะไปสู่ความสมหวัง ได้แก่การบำเพ็ญบารมีที่เรียกว่า “พุทธการกธรรม” คือธรรมที่ทำบุคคลให้เป็นพระพุทธเจ้า สมดังพระพุทธรจารย์ในเรื่องเวสสันดรจรียา ในจรียาปิฎก เมื่อพระเวสสันดรทรงบริจาคกัณหาชาติและพระนางมัทรีไปแล้วว่า

เราสละพ่อชาติและแม่กัณหาชีนาผู้เป็นบุตรธิดา และพระนางมัทรีเทวีผู้มีจรียาวัตรงดงาม ไม่คิดถึงเลย เพราะเหตุแห่งพระโพธิญาณนั่นเอง

บุตรทั้ง ๒ จะเป็นที่น่ารังเกียจสำหรับเราก็อหาไม่ พระเทวีมัทรีเป็นที่น่ารังเกียจก็หาไม่ แต่พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเรา เพราะฉะนั้นเราจึงให้บุตรธิดาและภรรยาผู้เป็นที่รัก^{๒๖๐}

เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงตั้งปรารถนาที่จะบรรลุปุทธภูมิ ก็จำต้องอนุโลมไปตามเส้นทางพุทธภูมิ ซึ่งปูลาดด้วยทศบารมี กล่าวคือการบำเพ็ญทศบารมีให้เต็มเปี่ยมบริบูรณ์

^{๒๕๗} ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมบาลี-ไทย, หน้า ๓๗.

^{๒๕๘} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทนานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๒๘.

^{๒๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุง, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, หน้า ๓๗๒.

^{๒๖๐} ขุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๑๑๘-๑๑๙/๗๔๒.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายคำ “อนุโลม” ว่าเป็นปัจจัย
เกื้อหนุนแก่การปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพาน โดยยกพระไตรปิฎกมาอ้างประกอบว่า

ลักษณะที่ควรกล่าวไว้ เพราะท่านกล่าวถึงบ่อย ๆ คือ ความเป็นสุข มีทั้งคำแสดง
ภาวะของนิพพานว่าเป็นสุข คำกล่าวถึงผู้บรรลุนิพพานว่าเป็นสุข และคำกล่าวของผู้บรรลุ
เองว่าตนมีความสุข เช่น ว่านิพพานเป็นบรมสุข^{๒๖๑} นิพพานเป็นสุขยิ่งหนอ^{๒๖๒} ผู้ไรกังวล
เป็นผู้มีความสุขหนอ^{๒๖๓} แม้แต่ผู้ปฏิบัติธรรม ก็ต้องมองนิพพานว่าเป็นสุข จึงจะเป็นการ
ปฏิบัติที่ถูกต้อง ดังพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุผู้มองเห็นนิพพาน โดยความเป็นทุกข์ จักเป็นผู้ประกอบด้วย
ข้อพินิจที่เกื้อแก่การบรรลุสัจจะ (อนุโลมิกาชันติ) ย่อมเป็นไปไม่ได้; ข้อที่ภิกษุผู้ไม่
ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกื้อแก่การบรรลุสัจจะ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม (กำหนดแน่นอน
ในภาวะที่ถูกต้องหรือกฎเกณฑ์แห่งความถูกต้อง) ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้; ข้อที่ภิกษุผู้ไม่
ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักบรรลุโสดาปัตติผลหรือสกทาคามิผล หรืออนาคามิผล หรือ
อรหัตตผลก็ย่อมเป็นไปไม่ได้

ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุผู้มองเห็นนิพพานโดยความเป็นสุข จักเป็นผู้ประกอบด้วยข้อ
พินิจเกื้อแก่การบรรลุสัจจะ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้; ข้อที่ภิกษุผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกื้อ
แก่การบรรลุสัจจะ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้; ข้อที่ภิกษุผู้ก้าวลง
สู่สัมมัตตนิยาม จักบรรลุโสดาปัตติผลหรือสกทาคามิผล หรืออนาคามิผล หรืออรหัตตผล
ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้^{๒๖๔}

ตามข้อความข้างต้นนี้ย่อมบ่งชี้ว่า การที่บุคคลมุ่งหวังพระนิพพานเป็นจุดหมาย
ปลายทาง ก็เพราะเห็นว่าพระนิพพานเป็นสุข แล้วจึงดำเนินปฏิบัติไปสู่จนบรรลุถึงพระนิพพาน
นั้น แต่ถ้าเห็นว่าพระนิพพานเป็นทุกข์ ปฏิบัติทาก็ผิดด้วยไม่มีทางบรรลุพระนิพพานได้ ในที่นี้คำ
ว่า อนุโลมิกาชันติท่านแปลว่า ข้อพินิจที่เกื้อแก่การบรรลุสัจจะ กล่าวคืออนุโลมชันติ ได้แก่

^{๒๖๑} พุ.ธ. ๒๕/๑๘/๒๐๐.

^{๒๖๒} พุ.อุ. ๒๕/๒๗๘/๖๓๓; พุ.เถร. ๒๖/๓๐๙/๓๐๕; ๓๒๑/๓๐๙.

^{๒๖๓} พุ.อ. ๒๕/๒๐๐/๙๔.

^{๒๖๔} ออง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๓๗๒/๔๙๒, พึงสังเกตว่า ในที่นี้แปลคำ “อนุโลมิกาชันติ” ว่า ข้อพินิจที่เกื้อ
แก่การบรรลุสัจจะ, ชันติในที่นี้ เป็นคำที่มีความหมายทางปัญญา มิใช่เป็นเพียงความอดทน พึงเทียบ
ความหมายนี้ที่ พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๗๙/๑๘๐; ๗๓๑/๖๒; ๗๓๕/๖๒๙; อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๐๔/๔๓๘; ๘๔๔/
๔๖๑ (อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๕๓๔ ว่า คำว่าชันติเป็นไวพจน์ของปัญญา และ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๖๐๐ ว่า อนุโลมิกา
ชันติ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ; ตามที่แปลกันมา บางที่ท่านแปลชันติในที่นี้ว่า ชันติญาณ). ดูรายละเอียดใน พระ
พรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, หน้า ๓๗๓-๓๗๔.

วิปัสสนาญาณนั่นเอง โดยสรุปความหมายของอนุโลม คือคล้ายตามสิ่งที่มุ่งหวัง เป็นตัวสื่อแห่งปัจจัยเกื้อหนุน คือตัวเหตุที่เป็นแรงผลักดันให้ขับเคลื่อนไปสู่จุดหมายปลายทาง เมื่อพระโพธิสัตว์มุ่งหวังพระสัพพัญญุตญาณ และวิธีเดียวเท่านั้นที่จะให้บรรลุถึงได้คือ ทศบารมี และพระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ต้องอนุโลมไปตามวิถีทางนี้ เพราะทศบารมีเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้บรรลุโพธิญาณได้

๒.๒.๒ ธรรมสมังคีในความหมายว่า “บริขาร” และ “ธรรมสามัคคี”

ในความหมายนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ยกตัวอย่าง “ความพร้อมเพรียงขององค์มรรค” ตามระบบของมัชฌิมาปฏิปทา มาแสดงไว้ในหนังสือ “พุทธธรรมฉบับปรับขยาย”^{๒๖๔} ว่า ความมุ่งหมายของสัมมาสติก็เพื่อให้เป็นสนามปฏิบัติการของปัญญาหรือพูดให้กว้างว่า เพื่อทำให้จิตเป็นสถานที่เหมาะสมที่สุดที่องค์ธรรมทั้งหลายจะมาทำงานร่วมกันให้บรรลุวัตถุประสงค์คือการรู้แจ้งสัจธรรม กำจัดกิเลส ถึงภาวะสิ้นปัญหาไร้ทุกข์ และก็ได้กล่าวแล้ว เช่นเดียวกันว่า องค์มรรคทั้ง ๘ ประการทำงานประสานสอดคล้องส่งเสริมกัน โดยมีสัมมาทิฐิเป็นหัวหน้านำทางไป จึงเป็นอันได้ความในตอนนี้อะไร องค์มรรคอื่นทั้ง ๗ ข้อ เป็นเครื่องเกื้อหนุนให้กำลังแก่สมาธิ ช่วยให้สมาธิเกิดขึ้นได้ ดำรงอยู่ได้ดี เป็นสัมมาสมาธิ คือสมาธิที่ถูกต้องซึ่งจะใช้งานได้ผลตามต้องการส่งผลสืบหน้าต่อไปอีกจนถึงจุดหมาย โดยช่วยให้เกิดองค์ธรรมเพิ่มขึ้นอีกสองอย่างในขั้นสุดท้ายเรียกว่าสัมมาญาณ (หยั่งรู้ชอบ) และสัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ) เมื่อมองในแง่ที่ท่านเรียกอองค์มรรคอื่นทั้ง ๗ ข้อว่าเป็นสมาธิบริขารแปลว่าบริขารของสมาธิหมายความว่า เป็นเครื่องประกอบเครื่องแวดล้อม เครื่องหนุนเสริม หรือเครื่องปรุงของสมาธิสมาธิที่ประกอบด้วยบริขารนี้แล้ว เรียกว่า เป็นอริยสัมมาสมาธิ นำไปสู่จุดหมายได้ ดังบาลีว่า

สมาธิบริขาร ๗ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้รู้ ผู้เห็น เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงจัดวางไว้เป็นอย่างดีแล้ว เพื่ออบรมบ่มสัมมาสมาธิ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสัมมาสมาธิ, เจ็ดประการไหน ? ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ; เอกัคคตาแห่งจิต ที่แวดล้อมด้วยองค์ทั้งเจ็ดเหล่านี้ เรียกว่า สัมมาสมาธิที่เป็นอริยะ ซึ่งมีอุปนิสัย (มีที่อิงที่ยัน หรือที่รองรับ) บ้าง มีบริขาร (มีเครื่องประกอบหรือเครื่องช่วยหนุน) บ้าง

เมื่อมีสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาวายามะ สัมมาสติจึงพอแก่

^{๒๖๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, หน้า ๘๓๙.

การ, เมื่อมีสัมมาสติ สัมมาสมาธิจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติจึงพอแก่การ^{๒๖๖}

มรรคมืองค์ ๘ หรืออัฐจตุกมรรคนี้ เมื่อเจริญพร้อมถึงที่ ก็จะถึงขีดและถึงขณะหนึ่งซึ่งองค์มรรคทั้งหมดรวมกันทำหน้าที่ให้เกิดญาณอันแรงกล้าสว่างขึ้นมายังเห็นสังขาร และกำจัดกวาดล้างกิเลสที่หุ้มห่อบีบคั้นจิตออกไป การที่องค์มรรคทั้งหมดทำหน้าที่พร้อมกันเช่นนี้เรียกว่าเป็นมรรค เพราะเป็นขณะซึ่งมีองค์ประกอบทั้งหมดครบเป็นมรรคจริง ๆ เมื่อมรรคทำหน้าที่แล้ว ก็มีภาวะที่เป็นผลตามมาคือ ความรู้ความเข้าใจในสังขาร และความหลุดพ้นจากกิเลส ไร้สิ่งบีบคั้น เป็นอิสระ เรียกสั้น ๆ ว่าผล ถ้าทุกอย่างค่อยดำเนินไปตามลำดับ จะมีการทำหน้าที่ของมรรคเช่นนี้ที่แรงหรือเบ็ดเสร็จยิ่งขึ้นจนเสร็จสิ้น รวมทั้งหมด ๔ คราวหรือ ๔ ชั้น จึงเรียกว่ามรรค ๔ และภาวะที่เป็นผลก็จึงมี ๔ เช่นเดียวกัน รวมเรียกว่า มรรค ๔ ผล ๔ หรืออริยมรรค ๔ อริยผล ๔ คือโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล อรหัตตมรรค และอรหัตตผล จะเห็นวามรรคนี้ว่าโดยองค์ประกอบมี ๘ จึงเรียกว่า อัฐจตุกมรรค แปลว่า มรรคมืองค์ ๘ แต่ว่าโดยปฏิบัติการหรือการทำกิจ มี ๔ ลำดับชั้น เรียกว่า จตุมรรค แปลว่า มรรค ๔^{๒๖๗}

อาการที่องค์ธรรมทั้งหลายทำหน้าที่พร้อมกันในขณะจิตเดียวยังผลที่ต้องการให้สำเร็จนี้ ท่านเรียกว่า ธรรมสามัคคี^{๒๖๘} และธรรมสามัคคีก็คือโพธิ อันได้แก่ความตรัสรู้^{๒๖๙} และในขณะแห่งมรรคนี้ มิใช่เฉพาะองค์มรรคเพียง ๘ เท่านั้น แม้โพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการก็

^{๒๖๖} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๖/๒๔๘, บางส่วนคล้ายที่, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๓/๑๘๑; อง.สตตก. (ไทย) ๔๕/๖๘/๖๕.; กล่าวถึงเฉพาะตัวสมาธิบริวาร ที่ ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๘/๒๖๔; ใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๘/๕๕๐ กล่าวเฉพาะสมาธิบริวารตัวที่ใกล้ชิดที่สุดคือ สัมมาวายามะอย่างเดียว; ส่วนคัมภีร์เนตติปกรณ์ (เนตติ.๑๒๕) จัดเอากายที่ผ่อนคลายสงบไม่เครียดหรือไม่กระสับกระส่ายว่าเป็นสมาธิบริวาร; อนึ่ง คำว่า พอแก่การแปลจาก ปโทติ จะแปลว่า “จึงพอเหมาะได้” ก็ได้ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, หน้า ๘๘๖.

^{๒๖๗} คำเรียกรวมที่ใส่จำนวนเข้าด้วยกัน จตุมรรค (จตุมคฺค) นี้เกิดขึ้นในชั้นอรรถกถา และตามปกติมาในรูปที่สมาสกับคำอื่น ดู ส.ส.อ.(บาลี) ๑/๒๔๑; ๓/๓๖; ขุ.จรียา.อ.(บาลี)๑/๗; ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒๐๗; วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๓๔๓.

^{๒๖๘} คำว่า ธรรมสามัคคี เท่าที่พบมีใช้ครั้งแรกใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๑๑/๑๕๙; ที่ใช้ในสมัยต่อมา เช่น ขุ.ม.อ.(บาลี) ๗๙; อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๔๐๓; นำสังเกตว่ามักมีการเอาคำว่าธรรมสามัคคีไปสับสนกับคำว่า มัคคสามัคคี ซึ่งหมายถึงบุคคลผู้ประกอบพร้อมด้วยมรรคขั้นใดขั้นหนึ่งในอริยมรรค ๔ ชั้น เช่น อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๕๐/๒๓๓ (ที่ ม.อ.(บาลี) ๑๔/๑๐๘/๙๒ มีธรรมสามัคคี ซึ่งใช้ต่างไปอีกความหมายหนึ่ง ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, หน้า ๘๘๗-๘๘๘.

^{๒๖๙} ม.ม.อ.๑/๑๑๕; ขุ.ขุ.อ (บาลี)๙๓.

เกิดขึ้น ทำหน้าที่พร้อมหมดในขณะจิตเดียวกัน^{๒๗๐} อย่างไรก็ตาม โพรปัคขยธรรมทั้งหมดนั้น ก็สรุปลงได้ในองค์มรรคทั้ง ๘ นั่นเอง^{๒๗๑} ดังนั้น เมื่อพูดถึงมรรคก็จึงเป็นอันครอบคลุมถึงธรรมอื่นที่เกี่ยวข้องทั้งหมด

กรณีตัวอย่างที่ใช้มรรคมีองค์ ๘ เป็น ธรรมสามัคคี คือปัจจัยเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ในที่อีกแห่งหนึ่งว่า^{๒๗๒} ในฐานะที่เป็นหลักกลางในชั้นวิธีการ มรรคจึงยังเป็นระบบการปฏิบัติที่มุ่งในแง่เนื้อหา คือ มองแต่ลำพังตัวระบบเอง แจกแจงให้เห็นองค์ประกอบที่เป็นข้อย่อยของมันเป็นว่ามีอะไรบ้างตามเนื้อหาของมันเองแท้ ๆ เหมือนแจกแจงรายการเครื่องมือที่จะใช้ หรือเหมือนกับมองดูถนนหนทางแล้วแยกแยะวิเคราะห์ออกดูว่ามีส่วนประกอบอะไรบ้าง ยังไม่พูดถึงว่าจะใช้งานมันอย่างไร

ในเมื่อลักษณะทั่วไปของมรรคเป็นเช่นนี้ การจัดลำดับองค์ธรรมภายในมรรคจึงเป็นการจัดลำดับตามความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบเหล่านั้นเอง กล่าวคือจัดลำดับตามความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของมรรค ซึ่งทำหน้าที่ของมันอยู่ภายในตัวบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม โดยนัยนี้ ภายในมรรค สัมมาทิฏฐิจึงเป็นข้อแรกในฐานะเป็นจุดเริ่มต้น ซึ่งถ้าขาดเสียแล้ว องค์ประกอบข้ออื่นๆ จะเกิดมีขึ้นไม่ได้ เปรียบเหมือนในการเดินทาง จะต้องรู้ว่าทางไหนที่จะไป อย่างน้อยต้องรู้ว่าจะต้องตั้งต้นที่ไหน ถ้ายังตั้งต้นไม่ได้ การเดินทางต่อ ๆ ไปก็ยังไม่อาจมีขึ้นได้ การเดินทางเป็นฉันทะ ในการปฏิบัติธรรมก็ฉันทะนั้น เริ่มแรกทีเดียวจะต้องมีความเห็นมีความเข้าใจ หรืออย่างน้อยเชื่อถือถูกต้องตามแนวทางที่จะปฏิบัติเสียก่อน จึงจะดำริคิดการต่อไป และประพฤติดำเนินปฏิบัติให้ถูกทางได้ การปฏิบัติธรรมจึงต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจที่เป็นต้นทุนไว้ก่อน เมื่อสัมมาทิฏฐิเบิกช่องทางหรือตั้งต้นให้แล้ว องค์มรรคข้ออื่น ๆ ก็เกิดตามได้เป็นลำดับไป

เมื่อเห็นอย่างไร เชื่ออย่างไร เข้าใจอย่างไร มีทัศนคติอย่างไร ก็ดำริหรือคิดการต่าง ๆ อย่างนั้น เมื่อคิดถูก คิดคืบหน้าไป ก็เห็นจะแจ้งเข้าใจชัดยิ่งขึ้น คิดได้อย่างไรก็พูดไปได้ อย่างนั้น เมื่อคิดดี คิดชัด ก็พูดดี พูดชัด คิดการได้อย่างไร แคไหน ก็จะทำอย่างนั้น และทำได้ แค่นั้น เมื่อคิดได้แล้ว เอามาพูดสั่งการหรือปรึกษาหารือก็ช่วยชักนำกำหนดและเกื้อกูลแก่การกระทำ คิดการได้แคไหน พูดจาและกระทำการได้แนวทางใด มีขอบเขตแคไหน ก็ดำเนินวิธีหาเลี้ยงชีพไปแวนั้นในขอบเขตนั้น เมื่อจะพูดจะทำการ จะดำเนินวิธีเลี้ยงชีพให้สำเร็จ ก็ต้องใช้

^{๒๗๐} ต้นคำการอธิบายเรื่ององค์มรรคและองค์ธรรมต่าง ๆ เกิดในขณะแห่งมรรคขณะจิตเดียว ดู ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๒๗-๗/๔๑๙-๔๒๔; และในสมัยอรรถกถาเช่น วิสุทฺธิ.๓/๙๗, ๓๓๐; อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๑๕๗, ๔๑๖.

^{๒๗๑} โพรปัคขยธรรม ๓๗ คือสติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘ การจัดโพรปัคขยธรรมเข้าในมรรค ดู วิสุทฺธิ.๓/๙๙-๑๐๐; อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๑๑๔.

^{๒๗๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, หน้า ๘๓๙.

ความพยายาม เมื่อพยายามจริงจังในเรื่องไหนให้ได้ผลดี ก็ต้องใช้สติให้มันสม่ำเสมอในเรื่องนั้น เมื่อสติคอยกำกับติดอยู่ จิตก็แน่วแน่มั่นคงไปในเรื่องนั้น ถ้าเริ่มด้วยความเห็นความเข้าใจ เชื่อถือ และทัศนคติที่ดีงามถูกต้องเป็นสัมมาทิฐิ ความคิดดี พุทธิ ทำดี เป็นต้น ก็ดำเนินสืบต่อไป เป็นสัมมาทั้งหมด ถ้าจะให้ดียิ่งขึ้น ก็คอยเสริมองค์ประกอบเหล่านั้นให้ดียิ่งขึ้น ๆ ทุกขั้นทุกตอน^{๒๗๓}

๒.๒.๓ ธรรมสมังคีในความหมายว่า “เหตุปัจจัย”

คำว่า “เหตุปัจจัย” ย่อมเล็งความหมาย ๒ นัย คือนัยที่หนึ่ง คืออิงอาศัยกันและกัน เหมือนคำว่า “ปฏิจสมุปบาท” เพราะมีสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงมี ฯลฯ นัยที่สองคือเป็นเหตุให้มีตัวผล คือตัวต้นเหตุหรือตัวเหตุ เช่น ความเป็นธรรมสามัคคี เพราะมีสัมมาสติ ดังนี้ เป็นต้น ตามที่กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว

เพื่อให้เห็นชัด จะขอยกปัญญาสูตราว่าด้วยเหตุปัจจัยที่ให้ได้ปัญญา ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสกะภิกษุทั้งหลาย ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย เหตุปัจจัย ๘ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อได้ปัญญา^{๒๗๔} อันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญญาภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งปัญญาที่ได้แล้ว

เหตุปัจจัย ๘ ประการ^{๒๗๕} อะไรบ้าง คือ

ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. อาศัยพระศาสดา หรือเพื่อนพรหมจารีรูปใดรูปหนึ่ง ผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นครู เป็นที่เข้าไปตั้งหิริโอตตปปะ ความรัก และความเคารพอย่างแรงกล้า นี่เป็นเหตุปัจจัยที่ ๑ ที่เป็นไปเพื่อได้ปัญญาอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญญาภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งปัญญาที่ได้แล้ว

๒. อาศัยพระศาสดา หรือเพื่อนพรหมจารีรูปใดรูปหนึ่ง ผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นครู เป็นที่เข้าไปตั้งหิริโอตตปปะ ความรักและความเคารพ อย่างแรงกล้า เธอเข้าไปหาแล้วสอบสวน ใต้ถามท่านเหล่านั้น ตามเวลาอันสมควรว่า “ท่านผู้เจริญ พระพุทธรูปนี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพระพุทธรูปนี้เป็นอย่างไร” ท่านเหล่านั้นย่อมเปิดเผยธรรมที่ยังไม่ได้เปิดเผย ทำให้ง่ายซึ่งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้ง่าย และบรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยหลายอย่าง นี่เป็นเหตุปัจจัย

^{๒๗๓} ดูทัศนะของพระอรรถกถาจารย์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรค ใน อภิ.วิ.อ.(บาลี). ๑๔๘-๑๕๐; อนึ่ง เหตุผลในการจัดองค์มรรคเข้าในหมวดต่าง ๆ ที่ท่านกล่าวเป็นข้ออุปมาไว้ใน อภิ.วิ.อ.(บาลี). ๑๑๗ และ วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๑๐๓ ก็อาจช่วยเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรคได้.

^{๒๗๔} ปัญญา ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนา (อภ.อภฺจก.อ. (บาลี) ๓/๒/๒๑๔).

^{๒๗๕} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๘/๒๖๑-๒๖๔.

ที่ ๒ ที่เดินทางไปเพื่อได้ปัญญาอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญญูปภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งปัญญาที่ได้แล้ว

๓. ได้ฟังธรรมนั้นแล้ว ย่อมทำความสงบ ๒ อย่าง คือความสงบกายและความสงบใจ ให้ถึงพร้อม นี่เป็นเหตุปัจจัยที่ ๓ ที่เดินทางไปเพื่อได้ปัญญาอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญญูปภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งปัญญาที่ได้แล้ว

๔. เป็นผู้มึนศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย นี่เป็นเหตุปัจจัยที่ ๔ ที่เดินทางไปเพื่อได้ปัญญาอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญญูปภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งปัญญาที่ได้แล้ว

๕. เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สัมมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ครบถ้วน ทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ชื่นใจ แทงตลอดดีด้วย ทิฏฐิ นี่เป็นเหตุปัจจัยที่ ๕ ที่เดินทางไปเพื่อได้ปัญญาอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญญูปภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่ง ปัญญาที่ได้แล้ว

๖. เป็นผู้ปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ นี่เป็นเหตุปัจจัยที่ ๖ ที่เดินทางไปเพื่อได้ปัญญาอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญญูปภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งปัญญาที่ได้แล้ว

๗. อยู่ในที่ประชุมสงฆ์ ไม่พูดเรื่องราวต่าง ๆ ไม่พูดติรัจฉานกถา^{๒๗๖} กล่าวธรรมเอง เชื่อเชิญผู้อื่นให้กล่าว และไม่ดูหมิ่นการนินทาของพระอริยะ นี่เป็นเหตุปัจจัยที่ ๗ ที่เดินทางไปเพื่อได้ปัญญาอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญญูปภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งปัญญาที่ได้แล้ว

๘. เป็นผู้มึนปกติเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานชั้น ๕ อยู่ว่า “รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้ ฯลฯ สัญญาเป็นอย่างนี้ ฯลฯ สังขารเป็นอย่างนี้ ฯลฯ วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ

^{๒๗๖} ติรัจฉานกถา คือถ้อยคำอันขวางทางไปสู่สวรรค์หรือนิพพาน หมายถึงเรื่องราวที่ภิกษุไม่ควรนำมาเป็นข้อถกเถียงสนทนากัน เพราะทำให้เกิดฟุ้งซ่าน และหลงเพลินเสียเวลา (วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔/๓๑๕, สารตุณ.ฎีกา. (บาลี) ๓/๑๔๔/๔๓, ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๗/๘๔) มี ๒๘ อย่าง ดูรายละเอียดใน วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๐๘/๕๙๙, วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๐/๑๙-๒๐, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗/๗, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๕๐/๓๐, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๒๓/๑๙๗, สัม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๐/๓๖๙, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๙/๑๕๐-๑๕๑, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๗/๔๓๙-๔๔๐.

เป็นอย่างไร ความดับแห่งวิญญานเป็นอย่างนี้” นี่เป็นเหตุปัจจัยที่ ๘ ที่เป็นไปเพื่อได้ปัญญาอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิกขุโณภภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งปัญญาที่ได้แล้ว

เพื่อนพรหมจารีย่อมสรรเสริญภิกษุนั้นอย่างนี้ว่า

๑. ท่านผู้มีอายุนี้อาศัยพระศาสดา หรือเพื่อนพรหมจารีรูปใดรูปหนึ่ง ผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นครู เป็นที่เข้าไปตั้งหิริโอตตปัปะ ความรัก และความเคารพอย่างแรงกล้า ท่านผู้นี้ย่อมรู้สิ่งที่ควรรู้ เห็นสิ่งที่ควรเห็นเป็นแน่แท้ นี่เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเป็นที่รัก เพื่อความเป็นที่เคารพ เพื่อความยกย่อง เพื่อความเป็นสมณะ^{๒๗๗} เพื่อความเป็นอันเดียวกัน

๒. ท่านผู้นี้อาศัยพระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีรูปใดรูปหนึ่ง ผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นครู เป็นที่เข้าไปตั้งหิริโอตตปัปะ ความรัก และความเคารพอย่างแรงกล้า เข้าไปหาแล้วสอบสวน ใต้ถามท่านเหล่านั้น ตามเวลาอันสมควรว่า “ท่านผู้เจริญ พระพุทธรูปนี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพระพุทธรูปนี้เป็นอย่างไร” ท่านเหล่านั้นย่อมเปิดเผยธรรมที่ยังไม่ได้เปิดเผย ทำให้ง่ายซึ่งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้ง่าย และ บรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยหลายอย่าง ท่านผู้นี้ย่อมรู้สิ่งที่ควรรู้ เห็นสิ่งที่ควรเห็นเป็นแน่แท้ นี่เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเป็นที่รัก เพื่อความเป็นที่เคารพ เพื่อความยกย่อง เพื่อความเป็นสมณะ เพื่อความเป็นอันเดียวกัน

๓. ท่านผู้นี้ได้ฟังธรรมนั้นแล้ว ย่อมทำความสงบ ๒ อย่าง คือ ความสงบ กายและความสงบใจให้ถึงพร้อม ท่านผู้นี้ย่อมรู้สิ่งที่ควรรู้ เห็นสิ่งที่ควรเห็นเป็นแน่แท้ นี่เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเป็นที่รัก เพื่อความเป็นที่เคารพ เพื่อความยกย่อง เพื่อความเป็นสมณะ เพื่อความเป็นอันเดียวกัน

๔. ท่านผู้นี้เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ท่านผู้นี้ย่อมรู้สิ่งที่ควรรู้ เห็นสิ่งที่ควรเห็น เป็นแน่แท้ นี่เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเป็นที่รัก เพื่อความเป็นที่เคารพ เพื่อความยกย่อง เพื่อความเป็นสมณะ เพื่อความเป็นอันเดียวกัน

๕. ท่านผู้นี้เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สังสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ครบถ้วน ทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ชื่นใจ แทงตลอดด้วยดี ด้วยทิวติ ท่านผู้นี้ย่อมรู้สิ่งที่ควรรู้ เห็นสิ่งที่ควรเห็นเป็นแน่แท้ นี่เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเป็นที่รัก เพื่อความเป็นที่เคารพ เพื่อความยกย่อง เพื่อความเป็นสมณะ เพื่อความเป็นอันเดียวกัน

๖. ท่านผู้นี้เป็นผู้ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรม เกิดมีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ ท่านผู้นี้ย่อมรู้สิ่งที่ควรรู้ เห็น

^{๒๗๗} ความเป็นสมณะ ในที่นี้หมายถึงสมณธรรม ดู อภ.อฎฐก.อ. (บาลี) ๓/๒/๒๑๔.

สิ่งที่ควรเห็นเป็นแน่แท้ นี่เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเป็นที่รัก เพื่อความเป็นที่เคารพ เพื่อความยกย่อง เพื่อความเป็นสมณะ เพื่อความเป็นอันเดียวกัน

๗. ท่านผู้นี้อยู่ในที่ประชุมสงฆ์ ไม่พูดเรื่องราวต่าง ๆ ไม่พูดติรจฉานกถา กล่าวธรรมเอง เชื่อเชิญผู้อื่นให้กล่าว และไม่ดูหมิ่นการนั่งอย่างพระอริยะ ท่านผู้นี้ย่อมรู้สิ่งที่ควรรู้ เห็นสิ่งที่ควรเห็นเป็นแน่แท้ นี่เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเป็นที่รัก เพื่อความเป็นที่เคารพ เพื่อความยกย่อง เพื่อความเป็นสมณะ เพื่อความเป็นอันเดียวกัน

๘. ท่านผู้นี้เป็นผู้มีปกติเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานชั้น ๕ อยู่ว่า “รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้ ฯลฯ สัญญาเป็นอย่างนี้ ฯลฯ สังขารเป็นอย่างนี้ ฯลฯ วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้” ท่านผู้นี้ย่อมรู้สิ่งที่ควรรู้ เห็นสิ่งที่ควรเห็นเป็นแน่แท้ นี่เป็นธรรมที่เป็นไป เพื่อความเป็นที่รัก เพื่อความเป็นที่เคารพ เพื่อความยกย่อง เพื่อความเป็นสมณะ เพื่อความเป็นอันเดียวกัน

ภิกษุทั้งหลาย เหตุปัจจัย ๘ ประการนี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อได้ปัญญาอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิกษุโง่ภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งปัญญาที่ได้แล้ว^{๒๗๘}

ตามปัญญาสูตรนี้ ปัจจัยเกื้อหนุนให้เกิดปัญญา ผู้วิจัยให้ชื่อว่า “ธรรมสมังคี” (ธมม + สม + องค์ + อี) คือธรรมซึ่งมีองค์เกิดขึ้นเสมอกัน (ไม่จำเป็นต้องพร้อมกันเหมือน “ธรรมสามัคคี” และทศบารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญก็ไม่จำเป็นว่าจะต้องเกิดขึ้นพร้อมกัน แต่ทุกบารมีอาจเกิดขึ้นต่างกรรมต่างวาระ หรือในวาระเดียวกัน อาจมีการกระทำบำเพ็ญไปพร้อมกับบารมีอื่น ๆ

สรุปความว่า คำว่า “ธรรมสมังคี” หมายถึงความพร้อมแห่งองค์ธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งซึ่งเกื้อหนุนกันและกัน ให้ดำเนินไปสู่ความสำเร็จอย่างสมบูรณ์ครบถ้วน หากขาดอย่างใดอย่างหนึ่งก็จะไม่สำเร็จประโยชน์ตามที่มุ่งหมาย กรณีตัวอย่าง เช่นอัฐฐังคิกมรรค คือมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งจะดำเนินไปสู่การบรรลุ พระนิพพานนั้น จะต้องดำเนินไปพร้อมกัน โดยมีปัญญาคือสัมมาทิฐิเป็นตัวนำ เพราะก่อความ “ชอบ” ไว้เป็นปุระจาริก ข้ออื่น ๆ ก็จะถูกตีกรอบให้ดำเนินไปตามนั้น แม้แต่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานก็ต้องเริ่มไปตามลำดับ ชั้นของไตรสิกขา คือศีล สมาธิ ปัญญา เพราะศีลเป็นบาทฐานของสมาธิ สมาธิเป็นบาทฐานของปัญญา และปัญญาคือบาทฐานของวิปัสสนา หรือในทางกลับกัน หากไม่มีศีล สมาธิก็ไม่เกิด หากสมาธิไม่เกิด ปัญญาก็ไม่เกิด และหากปัญญาไม่เกิด วิปัสสนาก็เป็นไปไม่ได้ ฉะนั้นใดก็ดี ทศบารมี คือบารมี ๑๐ ประการ ก็ต้องเป็นไปด้วยกัน เป็นธรรมสมังคีคือปัจจัยเกื้อหนุนของกันและกันในการส่งผลให้เกิดการบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ คือการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าก็ฉนั้น

^{๒๗๘} อง.อภฺจก. (ไทย) ๒๓/๒/๑๙๖-๒๐๐.